

અંક ૨૫ | ઓગસ્ટ ૨૦૧૭

વર્ષ ૫

અંક

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

Alfred Basha

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઈટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઈટપર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ર મ

૧	જે ભરોસાપાત્ર એ જ બેજવાબદાર!?	સંપાદકનું કથન	– રમણ સોની
૨	પાંચ કાવ્યો	કવિતા	– મનોજ ખંડેરિયા
૩	લોહીની સગાઈ	વાર્તા	– ઈશ્વર પેટલીકર
૪	અમેરિકન ધોબણ	ચરિત્રકથા	– સ્વામી આનંદ
૫	મેનચેસ્ટર	પ્રવાસ	– ફરાંમજી દીનશાજી પીટીટ
૬	થાકપુરાણ	કવિતા	– મનીષા જોશી
૭	રસિક ભૈ, રસો!	ચરિત્ર	– યોગેશ જોશી
૮	એક ઉંદારને વાત્તાહા	લોકવાર્તા	– સંપા. માનસિંગ ચૌધરી
૯	જીવતર એક બગાસું	કાવ્ય	– સુભાષ શાહ
૧૦	હારોહાર	ગ્રંથસમીક્ષા	– વિજય શાસ્ત્રી
૧૧	પેન-રેખાંકનો	કળાકૃતિ	– આલ્ફ્રેડ બાશા

જે ભરોસાપાત્ર એ જ બેજવાબદાર!?

સંસ્કૃતમાં એક સરસ શબ્દપ્રયોગ છે -- વદતોવ્યાઘાત. અને એ માટે દૃષ્ટાંતો અપાય છે એમાંનું એક છે – આકાશકુસુમ. આકાશમાં કુસુમ કેવી રીતે ઊગી શકે? એટલે કે બોલાતાંવેંત જે નષ્ટ થાય, ખોટું ઠરે તે વદતઃ વ્યાઘાતઃ. આકાશમાં પુષ્પ ઊગવું અશક્ય. (આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કદાચ થતી હશે તો પણ, એ પુષ્પો ધરતી પરથી જ લઈ જવાતાં હશે!)

કેટલાક, જરાક કટાક્ષમાં, શીઘ્ર કવિ પ્રયોગને પણ વદતોવ્યાઘાત કહે છે – શીઘ્ર રચના કરતો હોય એને તે વળી કવિ કહેવાય? પદ્મજોડુ કહો, કહેવું હોય તો. એવી જ કોઈ અસંભવ બાબત બતાવવા માટે કોઈકે ‘જોડણીકોશમાં મુદ્રણદોષ!’ એવી કહેવતછટાવાળો પ્રયોગ કરેલો. એમનું કહેવું હતું – અરે, જોડણીકોશમાં તે હોય કદી મુદ્રણદોષ?

પણ પૂર્વે કરેલા કટાક્ષો આજે કમનસીબે વાસ્તવિક ઠરે છે ! છેલ્લા એકાદ વર્ષથી, વજેસિંહ પારગી નામના એક અભ્યાસી પ્રૂફવાચકે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સર્વસ્વીકાર્ય ગણાયેલા ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’માંથી, જોડણીની અરાજકતા અને નિયમો, અર્થોની અનેક અસ્પષ્ટતાઓ ખોળી કાઢીને ફેસબુક પર શ્રેણીબદ્ધ રજૂ કરેલી છે. એ વાંચીને ચોંકી જવાય. સામયિકો અને પુસ્તકો માટે આ ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ની જોડણી જ માન્ય જોડણી ગણાય છે – એ જાળવવા માટે ખાસ આગ્રહ રખાય છે. તો શું એ અધિકૃત (સ્ટાન્ડર્ડ) ગણાયેલો કોશ પણ ભૂલોવાળો —? (જુઓ લેખને અંતે મૂકેલો નમૂનો.)

જેમ કોશ વિશ્વાસપાત્ર ગણાય એમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ જોડણી-ભાષા-શબ્દાર્થ વગેરેની બાબતે વિશ્વાસપાત્ર હોવાં જોઈએ. પહેલું લિપિજ્ઞાન અને રુચિ-કેળવણી બાળકને પાઠ્યપુસ્તક થકી આપવાનાં હોય છે. એટલે એવી કાળજી અને એવી ચોકસાઈ પાઠ્યપુસ્તક બનાવનારાઓએ રાખવાં જરૂરી જ નહીં, અનિવાર્ય ગણાય.

વજેસિંહ પારગીએ, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા તૈયાર થયેલાં, ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ પુષ્કળ ભૂલો હોવાનું, ફેસબુક દ્વારા શ્રેણીબદ્ધ રીતે બતાવ્યું છે. (એનો નમૂનો પણ આ સંપાદકીય લેખને અંતે મૂક્યો છે.)

આશ્ચર્ય થાય કે આવું કેમ થયું?

વિદ્યાપીઠનો જોડણીકોશ સૌ પ્રથમ ૧૯૨૯માં પ્રગટ થયેલો ત્યારે પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ નિયમોની ભૂલો ચીંધેલી. એ પછીની આવૃત્તિઓ, અને છેલ્લાં વર્ષોનાં પુનર્મુદ્રણો પૂરી કાળજીથી ન થયાં માટે જ આવી પુષ્કળ ભૂલો રહી ગઈ. જોડણીકોશ-શબ્દકોશનું સંપાદનમંડળ અને મુદ્રણમંડળ (પ્રૂફવાચકો, મુદ્રણવ્યવસ્થાપક) પૂરી સજજતાવાળાં ને અત્યંત ચોકસાઈવાળાં જ હોવાં જોઈએ. આધારભૂત ગણાતાં કોશ જેવાં પ્રકાશનો ચીવટ-પરિશ્રમની પૂર્ણતાવાળાં ન હોય તો એના વપરાશકારોને કેવી તકલીફો પડે? કેટલું બધું ધસી પડે? તો કોશ-કાર્યાલયે શી કાળજી રાખી?

અને આપણાં આ પાઠ્યપુસ્તકો જોઈએ તો એમાં દરેક પાઠ્યપુસ્તકમાં ઘણા (ક્યારેક ૨૦ જેટલા) સંપાદકો, પાંચ-સાત સમીક્ષકો, તેમ જ વિષય-નિષ્ણાતોની મોટી મંડળી હોય છે. આટલા બધા નિષ્ણાતોને થાપ આપીને અસંખ્ય બલકે અસહ્ય ભૂલો કેવી રીતે પ્રવેશી જાય? પર્યાયો ખોટા કેવી રીતે મુકાઈ જાય? લેખક-પરિચયો ક્ષતિપૂર્ણ કેમ રહી જાય? કાવ્યોની પંક્તિઓ ખોટી ને અવળસવળ કેમ છપાઈ જાય? સરેરાશ ને નબળી કૃતિઓનો સમાવેશ શી રીતે થઈ જાય?

આવાં અનેક આશ્ચર્યો માટે બે જ, આકરા પણ સાચા શબ્દો વાપરવા હોય તો એમ કહેવાય કે કોશ અને પાઠ્યપુસ્તકની સંપાદક-મંડળીની અક્ષમ્ય બેદરકારી.

અનેક વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકો-પત્રકારો-લેખકો કોશ વાપરે છે એમની સામે પ્રમાણભૂત કોશ ધરવાની જવાબદારી કોશકારની નહીં? અને જેમનાં ચિત્તમાં પહેલી જ વાર યોગ્ય માહિતી અને જ્ઞાનનો પ્રવેશ કરાવવાનો છે, જેમનાં રુચિ અને કલ્પનાને પોષવાનાં છે એ વિસ્મયભર્યા બાળકો અને જિજ્ઞાસુ કિશોરો સાથે, પાઠ્યપુસ્તક-રચનાથી, કેવી રીતે વર્તી શકાય એનાં સમજ અને કાળજી પાઠ્યપુસ્તકકારો માટે કેટલાં અનિવાર્ય ગણાય! તો કયો પ્રમાદ, કયું અજ્ઞાન, કયાં અંગત હિતો વચ્ચે આવી જાય છે કે જેથી વિશ્વસનીય અને વિદ્વાન ગણાવા જોઈએ એવા આ મંડળાધિકારીઓ આવું કરી બેસે છે બલકે આવું જ કરી રહ્યા છે?

આ ભૂલ-પરંપરા અને આવી બેદરકારી-પરંપરા હવે આગળ ન વધે એ માટે સૌ ભાષાપ્રેમીઓએ અને સંસ્કાર-પ્રેમીઓએ સતર્ક ને સક્રિય થવા જેવું છે.

આ વાંચ્યા પછી પણ કુશળ હશો – એમ પૂછવાનું રહે?

સસ્નેહ.

રમણપ્રસાદી

શ્રી વજેસિંહ પારગીએ મોકલેલા નમૂના તથા નોંધો -

કોશ :

૧ અને ૨ : ક્યાંક 'કોર્ટ' છે, તો ક્યાંક 'કોર્ટ'

૩ અને ૪ ક્યાંક 'એજ્યુકેશન' છે, તો ક્યાંક 'એજ્યુકેશન'

૫ િ અંગેની અવ્યવસ્થા

શબ પર અદાલત તપાસ કરનાર આપનાર
 કોર્ટ (કો) સ્ત્રી [ઈ.] ન્યાયમંદિર; અદાલત;
 કોર્ટ. [કોર્ટ ઊઠવી = અદાલત ભરખાસ્ત
 થવી; દિવસનું તેનું કામ પૂરું થવું. કોર્ટ ચડવું =
 (ખાનગી રીતે ન પતતાં) મામલો અદાલતમાં
 દાખલ થવો કે કરવો.] (૨) ટેનિસની રમત
 માટેનું મેદાન. [ન્કી, બાજી, બાર્શલ.]
 કોર્ટ-ફી સ્ત્રી કોર્ટના કેસના ખર્ચની સરકારને
 ભરવી પડતી રકમ - સ્ટેમ્પખર્ચ
 કોર્ટબાજી સ્ત્રી કોર્ટમાં કેસ લડ્યા કરવા તે કે તેમાં

ક્રિમિનલ પું [ઈ.] અપરાધી; ગુનાહિત (૨) વિં
 ફોજદારી [કોર્ટ.]
 ક્રિમિનલ કોર્ટ સ્ત્રી [ઈ.] ફોજદારી અદાલત

(૪) છળકપટ; ઠગાઈ (૫) પું કોચતો
 કુતારો; ઠગ (૭) એક વનસ્પતિ; કો-એજ્યુકેશન નં [ઈ.] સહશિક્ષા
 છોકરીઓને સાથે શિક્ષણ આપવું

નું ઉત્તેજના; ઉશ્કેરાટ (૩) અશાંતિ
 એજ્યુકેશન નં [ઈ.] શિક્ષણ; કેળવણી

આખા કોશમાં ગોઠાવવાણી હેતુે નો લેદ વળવાયો નદેત
 ક્યાંક ક્યાં છે ક્યાંક તથા ક્યાં.

ઈનોસન્ટ	સાર્થ ગુજરાતી ખેડબીજોશ	ઈબાદત
વિચારો, વસ્તુઓ વગેરે રજૂ કરવા તે	માટેની એકબીજાની રૂબરૂ મુલાકાત	જીવ પ્રવેશતાં થતો વિકાર
ઈનોસન્ટ વિં [ઈ.] નિર્દોષ	ઈન્ટરેસ્ટ પું [ઈ.] રસ; રુચિ (૨) લાભ; નફો	ઈન્ડુએન્સ પું [ઈ.] એક જાતનો (તાવનો કે
ઈનોસન્ટ સ્ત્રી [ઈ.] નિર્દોષતા; ભોગપણ	(૩) વ્યાજ. [સ્ટિગ.]	શરદીનો) રોમ; ફીચિયું. 'હલુ'
ઈનુઓર્ગેનિક વિં [ઈ.] અજીવિક; અકાર્બનિક;	ઈન્ટરેસ્ટિંગ વિં [ઈ.] રસપ્રદ	ઈન્વિટેશન ના [ઈ.] આમંત્રણ; નિમંત્રણ
અસેન્ડિય (૨. વિ.)	ઈન્ટીરિયર વિં [ઈ.] અંદરનું; આંતરિક	ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ના [ઈ.] નાણાંનું રોકાણ
ઈન્ક સ્ત્રી [ઈ.] શાહી; લખવા માટે વપરાતું	ઈન્ટેન્શન પું, ના [ઈ.] ઈરાદો; આશય	ઈન્વેસ્ટમેન્ટ પું [ઈ.] તપાસ કરનાર
રંગીન પ્રવાહી. [ખોટ.]	ઈન્ટેલેક્ચ્યુઅલ વિં [ઈ.] બુદ્ધિ સંબંધી; બૌદ્ધિક	ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ના, સ્ત્રી [ઈ.] તપાસ
ઈન્ક-પોટ પું [ઈ.] શાહીનો ખડિયો	(૨) બુદ્ધિજીવી	ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ના [ઈ.] સમાવેશ (૨) એલપ્રાલતા
ઈન્કમ સ્ત્રી [ઈ.] આવક. [ટેક્સ.]	ઈન્ટોનેશન ના [ઈ.] કાકુ; દુઃખ, ભય, કોપ	(૩) સંગ્રહણી
ઈન્કમેટેક્સ પું [ઈ.] આવક પર લેવાતો વેરો -	વગેરેથી સ્વર-ઉચ્ચારણમાં પડતો ફેર (૨)	ઈન્શઅલ્લાહ શં પ્રં [અ.] ઈશરેક્ષા
આવકવેરો	કરણક્રીમાં કે વ્યંગમાં બોલવું તે (સા.)	ઈન્સહ્ટ ના [ઈ.] અપમાન; અગાહર
ઈન્કાર પું [અ.] નિષેધ; મના (૨) અસ્વીકાર;	ઈન્ડ્યુઈશન ના [ઈ.] અંતઃસ્ફુરણા; સભાનપણે	ઈન્સાન પું, ના [અ.] માણસ (૨) માણસજાત.
નામંજુરી. [વું, -રિયત.]	વિચાર્યા સિવાય તરત જ આપમેળે કશુંક સમજી	[નિયત.]
ઈન્કારવું સં કિં ઈનકાર કરવો	શકવાની શક્તિ	ઈન્સાનિયત સ્ત્રી માણસાઈ; સજ્જનતા
ઈન્કારિયત સ્ત્રી ઈનકારવું તે	ઈન્ડોક્શન ના [ઈ.] ઓળખાણ; પરિચય (૨)	ઈન્સાફ પું [અ.] ન્યાય (૨) ચુકદો. [ઈન્સાફ
ઈન્કિલાબ પું [અ.] ક્રાન્તિ	સ્ત્રી પ્રસ્તાવના; પ્રવેશક	આપવો = ન્યાય કરવો; ભરોબર તોળવું.
ઈન્કિલાબ ક્રિદાલાહ શં પ્રં [અ.] ક્રાંતિ થવું જવું	ઈન્ડસ્ટ્રિયલ વિં [ઈ.] ઔદ્યોગિક	ઈન્સાફ માનવો = ન્યાય કરવા કહેવું - વિનંતી
ઈન્કવાયરી સ્ત્રી [ઈ.] પૂછપરછ; તપાસ	ઈન્ડસ્ટ્રિયાલાઈઝેશન ના [ઈ.] ઔદ્યોગિકીકરણ;	કરવી. [ઈન્હાર, -ફિયો, -ફી.]
ઈન્જરી સ્ત્રી [ઈ.] ઈજા; હાનિ; નુકસાન	જે તે ક્રિયા કે બાબતને ઉદ્દોગનું સ્વરૂપ આપવું તે	ઈન્સાફદાર વિં ઈન્સાફ રાખનારું (૨) પું જઈ;
ઈન્જેક્શન ના [ઈ.] અદાલતી મનાઈ-હુકમ (કોઈ	ઈન્ડસ્ટ્રી સ્ત્રી [ઈ.] ઉદ્યોગ. [સ્ટ્રિપલ,	ન્યાયાધીશ
નુકસાન કે અન્યાય માટે)	સ્ટ્રિયાલાઈઝેશન.]	ઈન્સાફિયો પું ઈન્સાફ આપનાર (તુચ્છકારમાં)
ઈન્જેક્શન ના [ઈ.] વિશેષ પ્રકારની પિચકારીની	ઈન્ડિપેન સ્ત્રી [ઈ.] ડિપેન્ડન્ટ પેન] અંદર શાહી	ઈન્સાફી વિં ઈન્સાફને લગતું (૨) ન્યાયી (૩)
ઓયથી નસ વાટે પ્રવાહી દવા શરીરમાં દાખલ કરવી	ભરવાની સવલતવાળી કલમ; પેન; ફાઉન્ટેનપેન.	સ્ત્રી ઈન્સાફની રીત (૪) અદાલત
તે (૨) શરીરમાં આ રીતે જે દવા આપાય છે તે; તે	[ઈન્ડિપેન ભરવી = તે પેનમાં શાહી પૂરવી.]	ઈન્સ્ટન્ટ વિં [ઈ.] તાત્કાલિક; તત્કા.
રીતનો ઉપચાર. [ઈન્જેક્શન આપવું = તેવો	ઈન્ડિપેન્ડન્ટ વિં [ઈ.] સ્વતંત્ર; સ્વાધીન	ઈન્સ્ટિટ્યુટ સ્ત્રી; ના [ઈ.] સંસ્થા [ન્યાય.]
ઉપચાર કરવો. ઈન્જેક્શન ખાવું, ઈન્જેક્શન લેવું	ઈન્ડિયન વિં [ઈ.] હિન્દ કે ભારત દેશનું કે તેના લગતું	ઈન્સ્ટિટ્યુશન સ્ત્રી; ના [ઈ.] સંસ્થા (૨)

પાઠ્યપુસ્તક :

૧. શબ્દ-સમજૂતીની અનવસ્થા

૨. લોકગીતમાં પંક્તિઓના ગાબડાથી થયેલી અર્થ-ગૂંચવણ

શાહુકાર શંકારી, ગાણાવટી

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો / શબ્દાર્થ

દાયકો-દસકો, દસ વર્ષનો સમયનો ગાળો; ઋણ-દેવું, કરજ; ઉજ્જડ જમીન-વેરાન જમીન; વેઠ કરવી-આર્થિક બદલો આપ્યા વિનાની કરાતી મજૂરી કે કામ; પીરધાર-વ્યાજે નાણાંની આપ-લે કરવી; પુષ્કળ-ખૂબ, અતિશય શાહુકાર-પનવાન, પૈસાદાર; મુક્ત-આઝાદ, સ્વતંત્ર; મુઠલ-મૂળ, રકમ

તથાપદા શબ્દો

હાઉકાર-શાહુકાર; સૌધારત-સરતું; આપદા-આપત્તિ; પોયરાં-છોકરાં; કોથે ગેયલો ઓહે-ક્યાંક ગયો હશે ડોહાડી-ડોશી; આલ્યું-આખું; ની-નહી; પૈહા-પૈસા; ભૂયખો-ભૂખ્યાં; હાવ-સાવ; ચુહાઈ-ચુસાઈ; ગીયો-ગયો

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાહુકાર x ગરીબ; અજાની x જ્ઞાની; પ્રામાણિક x અપ્રામાણિક; ઉદાર x કંજૂસ; લેણદાર x દેણદાર

રૂઢિપ્રયોગ શબ્દો

ધી કેળાં હોવાં-પૈસાદાર હોવું; માલામાલ હોવું; અરેરાટી અનુભવવી-ખાસી જવું દુઃખ અનુભવવું; આર્થિક સંકટામલ હોવી-પિટે પાટા બાંધવા; આર્થિક તકલીફ હોવી, ગરીબ સ્થિતિ હોવી; નવે નેજા પડવાં-મૂલ તકલીફ પડવી હૃદય દ્રવી કંઠવું-મૂલ જ દુઃખી થવું; સત્તર પંચા પંચાણું-અજ્ઞાન પ્રજાને છેતરવા માટે પ્રયોજાતું ખોટું ગણિત

પૈટે પાટા બાંધવા = ત્યાજી રહેલું, ભૂખ ખાસી કહેવત

ખોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી? અત્યંત દરિદ્રતા હોવી (અહીં) જેને ખાવાનું ન હોય તેની પાસે સાધન ક્યાંથી? બાંધી મૂઠી લાખની-જ્યાં સુધી વાત-અહાર ન જાય ત્યાં સુધી ઈજ્જત સચવાય. ઇ/

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ખરાબ દશા હોવી તે/દુર્દશા

સ્વાધ્યાય

૧. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓)ની નિશાની કરો :

(1) લેખકને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો/કારણ કે...

(A) લેખક પોતાના પરેશી ખાવાનું લઈને ગયા હતા.

(B) પિતાજીનું અવસાન થયું હતું.

(C) જીવલણના છોકરાનો મૌનો કોળિયો પોતે ઝૂંટવ્યો હોય તેવું લેખકને લાગ્યું.

(D) લેખક ખૂબ જ ભણેલા હતા.

74

શાહુકાર x શંકારી, શાહુકાર x આસામી, x આસામી x શાહુકાર

21 ચાંદલિયો

ચોરખી

ચોરખીનો કોઈ રખેલિય નથી હોતો, એમ કહેવા કાલાં એમ કહી શકાય. ચોરખીનો રખેલિય હોય છે. પણ એક અભિયો નહિ પરંતુ અનેકોની ટિપ્પણીથી અર્થઘટનો રખેલિય હોય છે. કલેકા અને કલેકાણું તેથી એક સમય કે વખત આપણને આનંદ, કેલાલ, ઉમેલ જેવાં નામો અભિયોજિત છે.

અનેરથક મેંધાલી સંપાદિત 'રોડમાલી રાત' સંગ્રહમાંથી આ ચોરખીત લેવામાં આવ્યું છે. ચોરખીતની રૂબરૂી રાતોને વાસ્તે રમતી પુવતીના ભાગોની ભરતીનો ટિપ્પણીય આમાં છે. ચોરખીતનું ખાતા-પિતા જેવાં સમુ-સમય, ચોરખીતો જેવાં જેક, અંધાળું કુલની પાંદડી જેવી દેરાણી, પાડીની વેલ જેવી નજાંક, પાડીના ચોરખીતના નજાંકો પોતાને મળ્યાં છે એનો આનંદ પ્રમદ કરે છે. અંધાળું સગી નજાંકનો વીર એવા પતિ પાટે કાં છે કે 'મારી પરલખી નાતોને ખાંધેલી નવરંજ પાણી પહેરવાયે છે.' એમાં પતિના સોકર્મ અને મિજજનો પરિચય છે. આ સર્વ સુખને કારણે પુવતી અનુભવે છે કે પાંદડી પોતાના ચોરખી ઊંચો છે. આ ચોરખીતના કુટુંબજનમૂલ સંબંધોનું મધુર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

આનો ખાસો શરક પુનમની રાત જો,

ચાંદલિયો ઊંચો રે સગી મારા ચોરખાં,

સસરી મારો બોલ્યા જલમનો આપ જો,

સાસુ રે બોલ્યા જલમની માવડી,

જેઠ મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો,

દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી,

નજાંક મારી વાડી માવલો વેલ્ય જો,

નજાંકોઈ મારો વાડી માવલો મોરલો,

પરલ્યાં મારો સગી નજાંકના વીર જો,

તાણીને આંધે રે નવરંજ પાણી.

(‘રોડમાલી રાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો / શબ્દાર્થ

ચોક-ચોગાન; જેઠ-પતિનો મોટો ભાઈ; નજાંક-પતિની ભત્રેન; વીર-ભાઈ ચાંદલિયો-ચંદ્ર; જલમ-જલમ; ચાંપલિયો-ચંપાનો છોડ; કેરી-ની

99

શબ્દ-સમજૂતી

જેઠ મારો આપણો મોટા ભાઈ, નજાંકની ઝેલુકે લાલ લાગલો. દેરાણી ચાંપલિયાનો કોડ ની, દેરાણી ચાંપલિયાની કેરી પાંદડી. નજાંક મારી વાડી માવલો વેલ્યા ની, નજાંકોઈ મારો વાડી માવલો મોરલો. - રોડમાલી રાત: ૧૫૧-૧૬૪

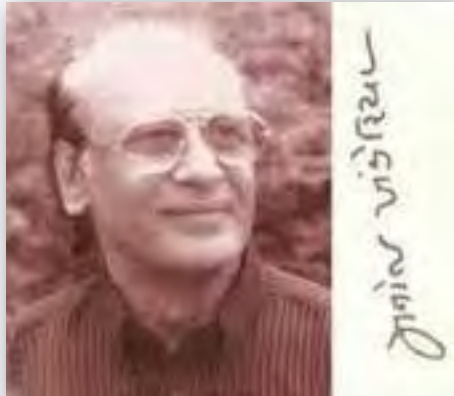
પાંચ કાવ્યો // મનોજ ખંડેરિયા

“”

૧૯૭૦ આસપાસના તેજસ્વી કવિઓની નવી પેઢીમાં મનોજ વ્રજલાલ ખંડેરિયા (૬-૭-૧૯૪૩ - ૨૭-૧૦-૨૦૦૩) એક મહત્વના ગીતકાર-ગઝલકાર હતા. સક્ષમ પ્રયોગશીલ આ કવિએ ઘણી સ્મરણીય ગીત-ગઝલ રચનાઓ આપી છે. એ ઉપરાંત ‘શાહમૃગો’ જેવી ઉત્તમ માત્રમેળી કૃતિઓ પણ આપી છે.

જૂનાગઢમાં જન્મેલા આ કવિ વ્યવસાયે વકીલ હતા. કાયદાશાસ્ત્રનું અધ્યાપન પણ એમણે કરેલું.

“”

આયનાની જેમ -

આયનાની જેમ હું તો ઊભી'તી ચૂપ
ગયું મારામાં કોઈ જરા જોઈને.

ભાનનો તડાક દઈ તૂટી જાય કાચ
એના જોયાની વેળ એવી વાગે
છૂંદણાના મોર સાથે માંડું હું વાત
મને એટલું તો એકલું રે લાગે
આજ તો અભાવ જેવા અંધારે ઊભી છું
પડણયો મારો હું ખોઈને
આયનાની જેમ હું તો ઊભી'તી ચૂપ
ગયું મારામાં કોઈ જરા કોઈને

એવું તે કેવું આ સિંચાતું નીર
મારા નામનાં સુકાય પાન લીલાં
લેતી આ શ્વાસ હવે એમ લાગે -
જાણે કે છાતીમાં ધરબાતા ખીલા
પરપોટો ફૂટે તો જળને શું થાય
નથી જાણ થતી કોઈ દિવસ કોઈને
આયનાની જેમ હું તો ઊભી'તી ચૂપ
ગયું મારામાં કોઈ જરા જોઈને.

(અટકળ, ૧૯૭૯)

એમ પણ બને

પકડો કલમ ને કોઈ પણ એમ પણ બને
આ હાથ આખેઆખો બળે એમ પણ બને

જ્યાં પહોંચવાની ઝંખના વરસોથી હોય ત્યાં –
મન પહોંચતાં જ પાછું વળે એમ પણ બને

એવું છે થોડું છેતરે રસ્તા કે ભોમિયા?
એક પગ બીજા પગને છળે એમ પણ બને

જે શોધવામાં જિંદગી આખી પસાર થાય
ને એ જ હોય પગની તળે એમ પણ બને

તું ઢાળ ઢોલિયો; હું ગઝલનો દીવો કરું,
અંધારું ઘરને ઘેરી વળે એમ પણ બને

(હસ્તપ્રત, ૧૯૯૧)

પીંછું

ગગન સાથે લઈ ઊતરે એ ફરકતું
વિહંગ-પાંખથી જે ખરી જાય પીંછું

ફરકતું પડે ત્યારે ભૂરી હવામાં
ઝીણાં શિલ્પ કેં કોતરી જાય પીંછું

હજી એમાં કલશોર ગુંજે વિહંગનો
સૂનું આંગણું આ ભરી જાય પીંછું

હૃદયમાં વસ્યાં પંખીઓ બહાર આવે
કદી આંખમાં જો તરી જાય પીંછું

ગગનના અકળ શૂન્યમાં જઈ ડૂબે, જે
વિહંગને ખરું સાંભરી જાય પીંછું

રસ્તા વસંતના

આ ડાળ ડાળ જાણે કે રસ્તા વસંતના
ફૂલો એ બીજું કે નથી, પગલાં વસંતનાં

મલયાનિલોની પીંછી ને રંગો ફૂલોના લૈ
દોરી રહ્યું છે કોણ આ નકશા વસંતના

આ એક તારા અંગે ને બીજો ચમન મહીં
જાણે કે બે પડી ગયા ફાંટા વસંતના

મહેકી રહી છે મંજરી એકેક આંસુમાં
મહોર્યા છે આજ આંખમાં આંબા વસંતના

ઊડી રહ્યાં છે યાદનાં અબીલ ને ગુલાલ
હૈયે થયા છે આજ તો છાંટા વસંતના

ફાંટું ભરીને સોનું સૂરજનું ભરો હવે
પાછા ફરી ન આવશે તડકા વસંતના

(અચાનક, ૧૯૭૦)

વરસોનાં વરસ લાગે

ક્ષણોને તોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે
બુકાની છોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે

કહો તો આ બધાં પ્રતિબિંબ હું હમણાં જ ભૂંસી દઉં
અરીસો ફોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે

કમળ-તંતુ સમા આ મૌનને તું તોડ મા નાહક
ફરીથી જોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે

આ સપનું તો બરફનો સ્તંભ છે, હમણાં જ ઓગળશે
હું એને ખોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે

મને સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા તારે નગર જાવા
ચરણ લઈ દોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે

(અટકળ, ૧૯૭૯)

લોહીની સગાઈ // ઈશ્વર પેટલીકર

“

ઈશ્વર પેટલીકર નામે જાણીતા ઈશ્વરભાઈ મોતીભાઈ પટેલ (૯-૫-૨૦૧૬ – ૨૨-૧૧-૧૯૮૩) ઉત્તર ગાંધીયુગના એક મહત્વના વાસ્તવદર્શી નવલકાર-વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર અને સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાવાળા પત્રકાર હતા. એમની ૧૫ ઉપરાંત નવલકથાઓમાં ‘જનમટીપ’(૧૯૪૪), ‘તરણા ઓથે ડુંગર’(૧૯૫૪), ‘ઋણાનુબંધ’(૧૯૬૩) સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. ‘ગ્રામચિત્રો’(૧૯૪૪) એમનું ચરિત્રોનું મહત્વનું પુસ્તક છે. પેટલીકરે ૨૦૦ જેટલી વાર્તાઓ પણ લખેલી એમાંની લોહીની સગાઈ, મધુરાં સપનાં, સુખનો ઓડકાર જેવી વાર્તાઓ આજે પણ વાચકો-વિવેચકોને સંતોષે એવી કલાત્મક છે.

ચરોતરના પેટલી ગામમાં જન્મેલા આ લેખક-પત્રકારે મેટ્રીક થઈને શિક્ષક તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરેલી પછી પત્રકાર-સુધારક રહ્યા.

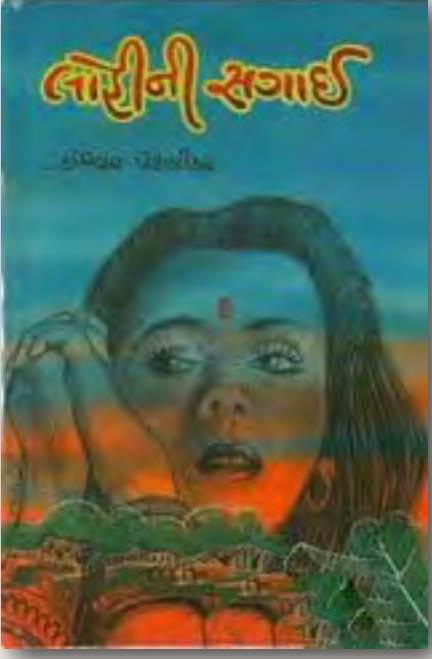
અહીં મૂકેલી ‘લોહીની સગાઈ’ એમની ખૂબ જ જાણીતી અને ઉત્તમ વાર્તા છે. માતાના પ્રેમ અને કરુણાને આલેખતી આ વાર્તા સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિએ આજે પણ પ્રભાવક છે.

”

મંગુને ગાંડાના દવાખાનામાં મૂકવાની સલાહ લોકો અમરતકાકીને આપતા ત્યારે એમની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં અને દરેકને એ એક જ જવાબ આપતાં : ‘હું મા થઈને ચાકરી ન કરી શકું તો દવાખાનાવાળાને શી લાગણી હોય? ખોડા ઢોરને પાંજરાપોળમાં મૂકી આવવા જેવું જ એ તો કહેવાય.’

અમરતકાકીની આ ગ્રંથિ જાહેર થઈ ગયા પછી કોઈ એમને એવી વાત કરતું નહિ. જન્મથી ગાંડી અને મૂંગી દીકરીને એ જ રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં, એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો એમનાં વખાણ પણ કરતાં કે આવી રીતે ગાંડી દીકરીને તો અમરતકાકી જ ઉછેરી શકે; બીજાને ઘેર હોય તો ભૂખી તરસી ક્યારની મરી ગઈ હોય! અને જીવતી હોય તો પણ આવું હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર તો ન જ હોય.

મંગુ સિવાય અમરતકાકીને ત્રણ સંતાનો હતાં; બે દીકરા અને એક દીકરી. દીકરા ભણીને શહેરમાં ધંધે વળગ્યા હતા; દીકરી પરણીને સાસરે રહેતી થઈ હતી. અમરતકાકી એ ત્રણે સંતાનોને વીસરી ગયાં હોય તેમ તેનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું. એટલે રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર બાળ પૌત્રપૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું, છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદ્મડાં થઈ જતાં નહિ. ભાગ્યે જ બાળકોને એ તેડતાં, રમાડતાં કે લાડ કરતાં.

માના આ વર્તન વિષે દીકરાઓને કંઈ લાગતું નહિ, પણ વહુઓ સમસમી જતી. બન્ને વહુઓની પતિ આગળ આ એક જ ફરિયાદ હતી – દીકરાનાં બાળકો એમને દીઠાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી!

માતૃત્વની લાગણીમાં ખેંચાઈ વહુઓ અમરતકાકીને અન્યાય કરી બેસતી એટલું જ, બાકી દીકરીનાં બાળકો પ્રત્યે એમનું વર્તન એવું જ હતું. એ કારણે, વહુઓ પતિ આગળ બબડીને જ્યારે રહી જતી ત્યારે દીકરી માને મોંએ જ સંભળાવી દેતી : ‘મંગુને ખોટાં લાડ લડાવીને તેં જ વધારે ગાંડી કરી મૂકી છે. ટેવ પાડીએ તો ઢોરનેય ઝાડો-પેશાબ ક્યાં કરાય અને ક્યાં ન કરાય તેનું ભાન આવે છે, તો બાર વર્ષની છોડી ગમે તેટલી ગાંડી હોય પણ એને ટેવ પાડી હોય તો શું એટલું ભાન ન આવે? એ મૂંગી છે પણ કાંઈ બહેરી નથી કે આપણું કાને ન ધરે. ભૂલ કરે તો બે લપડાક ચોડી દીધી હોય તો બીજી વખત તરત ભાન રાખે.’

દીકરી આગળ કંઈ બોલે, તે પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી. દીકરીનું હૈયું પણ ભરાઈ આવતું, પરંતુ કઠણ કાળજું કરી એ માનો ડૂમો કાઢી નાખતી : ‘તું જાણે છે કે દીકરીને લાડ કરીને સુખી કરું છું. પણ યાદ રાખજે કે તું જ એની સાચી વેરણ છે. તું કાંઈ કાયમ બેસી રહેવાની નથી. ભાભીઓને પનારે એ પડશે ત્યારે એનાં મળમૂતર ધોવા જેટલી કોઈ આળપંપાળ નહિ કરે, અને દુઃખી દુઃખી થઈ જશે.’ સહેજ અટકીને ધીમે સાદે એ કહેતી : ‘કહેવત છે એ ખોટી નહિ, કે પારકી મા જ કાન વીંધે. દવાખાનામાં મૂકવાથી ડાહી નહિ થવાની હોય તો નહિ થાય, પણ ઝાડો-પેશાબ અને કપડાંનું ભાન આવશે તોય બસ છે. ભાઈઓના ઘરમાં ભગવાને ધાન ઘણું આપ્યું છે; ભાભીઓ ટંક ખાવા ન આપે એવી કજાત પણ નથી.’

અમરતકાકી લોકોને દવાખાના અંગે પાંજરાપોળની ઉપમા આપતાં ત્યારે લોકો પરાયા તરીકે જે કહી શકતા નહિ દીકરી કહી નાખતી : ‘દવાખાનું પાંજરાપોળ જેવું હશે અને કદાચ મંગુ મરી ગઈ તો એનો અને કુટુંબનો છુટકારો થશે!’

મંગુના મોતને અમરતકાકી પણ છુટકારો માનતાં હતાં, જો એ કુદરતી રીતે આવે તો. પરંતુ બેદરકારી બતાવી એને જાણી જોઈને મોત ભણી ધકેલવાનો વિચાર એમને અસહ્ય લાગતો. સ્વાર્થનું તો સૌ સગું, પણ બિનસ્વાર્થનું સગું થાય એ જ સાચું સગું. દીકરા કમાતા-ધમાતા હોય, દીકરી સાસરે હીંડોળાખાટે ઝૂલતી હોય ત્યારે હું મા થતી જાઉં એનો કંઈ અરથ નથી. મંગુની સાચી મા બની રહું ત્યારે જ મારી લોહીની સગાઈ ખરી. એટલે દીકરી કહે કે દીકરાઓ કહે, તોપણ મંગુને દવાખાના દ્વારા મોતભણી ધકેલવા અમરતકાકી તૈયાર ન હતાં.

દીકરાઓ માના આ ભાવને સમજી ગયા હતા એટલે એ કોઈ વખત એવી વાત કરતા નહિ, વળી ઉચાટ કરવાનો અર્થ પણ ન હતો. કારણ કે ત્રણ ગોરા નિષ્ણાત દાક્તરોએ એકમત થઈ નિદાન જાહેર કર્યું હતું કે મટે એવું નથી. ફક્ત દીકરાઓના મનમાં એક વસવસો હતો કે કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાક્તરની દેખરેખ નીચે એને રાખી હોય તો ટેવને લીધે કદાચ એને ઝાડોપેશાબ ને કપડાંનું ભાન આવે. પરંતુ એવી સગવડ ઘર આગળ કરી શકાય તેમ હતું નહિ, એટલે એ મૌન રહ્યા હતા.

છતાં અમરતકાકીએ એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણેના ઉપચાર ચાલુ રાખ્યા હતા. દવા કરનારાઓ વણનોતર્યા ઘેર આવી પહોંચતા. શિલાજિત વેચનારા કે હિંગ વેચનારા મંગુને ગાંડી જાણતાં પોતે દવા જાણે છે તેવો દાવો કરતા. અમરતકાકી માનતાં કે હજાર ઉપચાર કરીએ ત્યારે એક ટેકી લાગી જાય. એટલે બીજાને મન ગાંડીઘેલી વાત એ ગંભીરતાથી સાંભળતાં અને શ્રદ્ધાથી એનો અમલ કરતાં. જોષીઓ અને ભૂવાઓ પણ અવારનવાર વહારે ધાતા. એક જોષીએ ભાખ્યું હતું કે, આવતા માગશર મહિનામાં એની દશા બદલાય છે એટલે સારું થઈ જશે. ત્યારથી માગશર મહિનો અમરતકાકીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો હતો.

માગશર મહિને તાકડે મંગુને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થઈ રહેતાં હતાં એટલે કોઈ ડાહ્યું માણસ જે તરંગે ન ચડી જાય તેવા તરંગે અમરતકાકી ચડી જતાં – ચૌદમું ઊતરતાં કમુને પરણાવેલી. મંગુ ડાહી હોત તો આજે એના વિવાહનું પણ નક્કી થઈ ગયું હોત. જો માગશર મહિનામાં એને મટે તો મૂઈનું રૂપ તો એવું કે મુરતિયો એને જોતાં સામો હા પાડી દે!

અને જાણે તેને મટ્યું હોય તેમ લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતાં – કમુ વખતે ઘરની સ્થિતિ આજના જેટલી સારી ન હતી. આજે બે ભાઈઓ શહેરમાં મબલખ કમાય છે. પાણીની પેઠે પૈસા વાપરે છે, પછી મંગુના લગ્નમાં હું શું કામ પાછું વાળીનું જોઉં?

એક વખત મંગુ ડાહ્યાની માફક ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી તેથી હરખાઈ જતાં અમરતકાકીએ દિવસો સુધી દરેક આગળ પારાયણ કર્યાં કર્યું : ‘જોષીનું કહેવું સાચું પડશે. મંગુ કોઈ વખત નહિ ને આ પહેલી વખત એની મેળે ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી!’

સાંભળનારને ગળે આ વાત ઊતરવી મુશ્કેલ હતી, કારણ કે એ સાંભળતી વખતે મંગુ પેશાબ કરી ભીની માટી આંગળા વડે ખોતરતી નજરે પડતી! અમરતકાકીની નજર એ ભણી જતાં ડાહી દીકરીને શિખામણ આપતાં હોય તેમ કહેતાં : ‘મંગુ! એવું ગંદું ન કરાય હોં બેટા!’

મંગુને ધૂન આવે ને એ ઊભી થઈ જતી તો એમને નવી વાત મળી જતી : ‘મેં કહ્યું તે સમાણી ડાહ્યાની માફક ઊભી થઈ ગઈ!’

આમ અમરતકાકીનો આશાભર્યો માગશર મહિનો આવ્યો. છતાં મંગુ ડાહી ન થઈ. પણ શહેરના કન્યાવિદ્યાલયમાં ભણતી ગામની એક દીકરી – કુસુમ – ગાંડી થઈ ગઈ. મંગુની માફક એને પણ ઝાડાપેશાબનું ભાન ન રહ્યું. અમરતકાકીને એથી દુઃખ તો થયું, પણ સાથે સાથે સંતોષ પણ થયો કે ડાહીડમરી છોકરી ગાંડી થતાં આવું ભાન ગુમાવી બેસે તો જન્મથી ગાંડી મંગુને બિચારીને એવું ભાન ન હોય એમાં શી નવાઈ!

કુસુમને દવાખાનામાં મૂકવાનું નક્કી થયું એ જાણી અમરતકાકીને ઓછું આવ્યું કે મા જીવતી હોત તો એને દવાખાનાએ મૂકવા ન દેત. મા વગર બધું સૂનું કહ્યું છે કે તે ખોટું નહિ. એ સાથે પોતાની આંખ મિચાતાં મંગુને પણ ભાઈઓ દવાખાને મૂકી આવતા હોય તેવું દશ્ય એમને કંપાવી ગયું.

પહેલા મહિનાના અંતે કુસુમને સારો ફાયદો થયો તેવા સમાચાર આવ્યા. એને બાંધી મૂકવી પડતી તે હવે છૂટી ફરે છે છતાં તોફાન કરતી નથી, ઝાડાપેશાબનું પૂરેપૂરું ભાન આવ્યું છે. ગાંડપણ રહ્યું હોય તો ફક્ત આખો દિવસ એ ગાયા કરે છે એટલું જ. એ પણ બીજા મહિનામાં મટી જશે એવો દાક્તરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

બીજે મહિને કુસુમને મટી ગયું, છતાં એકાદ મહિનો રહે તો સારું એવી દાક્તરની સલાહથી એને ત્રીજો મહિનો રાખવામાં આવી હતી. એ ઘેર આવી ત્યારે આખું ગામ એને જોવા ઊમટ્યું હતું. સૌથી મોખરે અમરતકાકી હતાં.

અમરતકાકીએ જિંદગીમાં પહેલી વખત દવાખાનાનો વિરોધ ન કર્યો. મૂંગાં મૂંગાં એ લોકોની સલાહ સાંભળી રહ્યાં. બીજે દિવસે એમણે કુસુમને પોતાને ઘેર બોલાવી. એને પાસે બેસાડી દવાખાનાની હકીકત પૂછવા માંડી. મા દયાભાવ રાખી ચાકરી ન કરી શકે તો દાક્તર-નર્સ કરી જ ન શકે એવી એના મનમાં જે ગાંઠ પડી ગઈ હતી તે કુસુમની વાતચીત ઉપરથી ઊકલી ગઈ. નર્સ કે દાક્તરને કોઈ કોઈ ગાંડા તમાચા મારી જાય તોપણ એ લોકો એના ઉપર ખિજાતાં નથી કે એને મારતાં નથી, એ જાણી એમને દવાખાના ઉપર શ્રદ્ધા પણ બેઠી. નવી આશા જન્મી કે, મંગુના કરમમાં દવાખાનામાં જવાથી મટે એવું લખ્યું હશે તોય કોને ખબર? આટલા ઉપચાર કરી જોયા ત્યારે એક વધારે. નહિ મટે તો પાછી ક્યાં નથી લવાતી?

છેવટે મંગુને દવાખાને મૂકવી એવો અમરતકાકીએ નિર્ણય કર્યો. એ માટે મોટા દીકરાને ઘેર આવી જવા એમણે પત્ર પણ લખાવ્યો. છતાં એ નિર્ણય લીધો ત્યારથી એમની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. જાણે પોતે હારીને આ કામ કરી રહ્યાં હતાં એમ એમના મગજ ઉપર એક જાતનો ભાર જમાવા લાગ્યો હતો. દવાખાના ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી એ એક જાતનું નિમિત્ત હતું; બાકી ઊંડે ઊંડે બીજું કારણ ડોકિયાં કરતું એમને દેખાતું હતું.

મંગુ મોટી થતી જતી હતી, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જતી હતી, વહુઓ ચાકરી નહિ કરે એની ખબર પડી ગઈ હતી. કારણ કે, બેમાંથી એકે વહુએ હજુ સુધી સાથે રહેવા આવવાનું પોતાને આમંત્રણ આપ્યું ન હતું. આજના દીકરાઓ પણ વહુઓથી દબાયેલા એ ઘેર ઘેર જોતાં હતાં એટલે પેટના દીકરાઓની આશા પણ એમને ઝાઝી દેખાતી ન હતી. એ સ્થિતિમાં મંગુનો પ્રભુ હોય અને એને મટી જાય, કે ન મટે તોપણ જો એને દવાખાનામાં ગોઠી જાય તો મરતી વખતે પોતાને એક જાતની શાંતિ રહે કે એની ચાકરી કરનાર દુનિયામાં પારકું પણ છે ખરું!

આ વિચારવહેણ સાથે અમરતકાકીની આંખોમાંથી એટલું બધું પાણી વહી જતું કે પથારી પલળી જતી. હૈયું પોકારી ઊઠતું : ‘ગમે તે બહાનું ભલે કાઢો, પણ મૂળ વાત એટલી કે તમેય દીકરીથી થાક્યાં છો! અમરતકાકી ઊંઘમાંથી ઝબકી જતાં; બોલી ઊઠતાં: ‘શું હું થાકી છું?’ હૈયું બમણા જોરથી પોકારી ઊઠતું : ‘એક વાર નહિ ને હજાર વાર!’

અમરતકાકીને થયું કે પોતે દીકરાને પત્ર લખ્યો તે જ મોટી ભૂલ કરી. એવી શી ઉતાવળ હતી કે શિયાળાની ટાઢમાં એને દવાખાને ધકેલવી પડે? રાતમાં હું એને કેટલાય વખત ઓઢાડું છું. દવાખાનામાં એમ ઘડીએ ઘડીએ કોણ ઓઢાડશે? ઉનાળામાં મૂકવાનું રાખ્યું હોત તો ઠીક થાત.

પરંતુ પત્ર મળતાં દીકરો આવી પહોંચ્યો. દવાખાનામાં દાખલ કરવાનો મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ પણ મેળવી લીધો. એક અઠવાડિયામાં જ મંગુને મૂકવા જવાનું આવી પહોંચ્યું. અમરતકાકીને ખાતરી થઈ ગઈ કે દીકરો ગાંડી બહેનને દવાખાનામાં ધકેલી વેઠ ઉતારવા માગે છે. એવું ના હોત તો પત્ર મળતાં તરત શું કામ આવી પહોંચે? લાગવગ વાપરી તરત ને તરત દાકતર તથા માજીટનના દાખલા કઢાવે શું કામ! એમને થતું હતું કે હમણાં બંધ રાખવું અને ઉનાળામાં મૂકી આવવી; પણ દીકરાને કહેતાં જીભ ઊપડતી ન હતી. એ પરાણે રજા લઈને આવ્યો હોય, દાખલાદુખલી કઢાવી લીધું, હવે ના પાડું તો એને થાય કે માને બીજો ધંધો નથી!

મંગુને મૂકવા જવાનું હતું તે રાતે અમરતકાકીને બિલકુલ ઊંઘ આવી ન હતી. સવારમાં એક વિચાર એ પણ આવ્યો કે પોતે સાથે ન જાય તો સારું. દવાખાનાવાળા દીકરીને પોતાનાથી છૂટી પાડશે તે સહેવાશે નહિ. પરંતુ દવાખાનામાં કેવી સગવડ છે એ પોતે નજરે જુએ નહિ ત્યાં સુધી એન પડે એવું ન હતું; એટલે એ ન છૂટકે જવા તૈયાર તો થયાં, પણ મંગુને લઈ ઘર બહાર નીકળવાનું થયું ત્યારે એમના ઉપર બ્રહ્માંડનો ભાર આવીને ઠલવાઈ ગયો. આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો શરૂ થયો. નજર મંગુ ઉપર ચોંટી ગઈ હતી તે કેમેય ઊખડતી ન હતી. મંગુ એને પહેરાવેલાં નવાં કપડાંનો રંગ ધારી ધારીને જોઈ રહી હતી; ગેલમાં આવી ગઈ હોય તેમ અમરતકાકી સામે જોતાં એ હસી પણ ખરી. એ સમું અમરતકાકીનું દિલ કપાઈ ગયું. ઢોર પણ એને ખીલેથી બીજે લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે નવા ધણીને ઘેર જવા આનાકાની કરે છે. મંગુને એટલું ય ભાન ન હતું એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતાં અમરતકાકી ઉમરા ઉપર ફસડાઈ પડ્યાં. હૈયું કકળી ઊઠ્યું : ‘અબુધ દીકરીનું દુનિયામાં કોઈ નહિ! સગી મા પણ એની ના થઈ!’

દીકરાનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું હતું. મા સામે આંખ માંડવા જેટલી એનામાં સ્વસ્થતા ન હતી. જેટલો વિલંબ થતો હતો એટલો ગાડી પકડવાનો ટાઈમ ટૂંકો થતો હતો; ફળિયા બહાર ડમણિયે જોડેલા બળદ પગ ઉપાડવા તળેઉપર થઈ રહ્યા હતા. દીકરાએ મા તરફ નજર કર્યા સિવાય લથડિયું ખાઈ પગ ઉપાડતાં કહ્યું : ‘મોડું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ.’ અને ફળિયા બહાર નીકળતાં એણે ધોતિયાના છેડા વતી આંખો લૂછી નાખી.

પાડોશી સ્ત્રીએ મંગુનો હાથ ઝાલી આગળ દોરી. બીજી સ્ત્રીઓએ અમરતકાકીને ટેકો આપ્યો. છેવટે કડવો ઘૂંટડો હૈયામાં સમાવી ઢીંગણ ઉપર હાથ ટેકવી એ ઊભાં થયાં. બે જણે ઝાલીને ચડાવ્યાં ત્યારે એમનાથી ડમણિયામાં ચડાયું.

મંગુ ગાંડી છે એમ જાણતાં ગાડીમાં મુસાફરોને મઝાનો ખોરાક મળી ગયો.

‘આવી ખાધે-પીધે સુખી છોડીને દવાખાનામાં મૂકશો એટલે મહિના દહાડામાં લાકડા જેવી થઈ જશે. ત્યાં ઢોરની પેઠે ટંકે જેમતેમ નીરું એટલે બસ!’

‘અમારા ગામમાંથી એક ડોશીને એના દીકરા પાંચ વરસથી મૂકી આવ્યા છે પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. ગામનું કોઈ મળવા જાય છે તો રડવા લાગે છે. પગે પડીને કહે છે : ‘મને અહીંથી તેડી જાઓ.’ પણ આજના દીકરા લાવતા નથી..!’

‘એવા દીકરાઓને શું દીસતા રાખવાના?’

‘દીકરાઓ તો આમ સારા છે, પણ આજની વહુઓ, જાણો છો ને, પહેરી-ઓઢીને મહાલવું હોય એટલે વધારાનું માણસ ઘરમાં પોસાતું નથી.’

‘આ છોડીના મા નથી?’

અમરતકાકીને આ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં; કંઠ રૂંધાઈ ગયો; શરમથી ડોકું નીચું નમી ગયું. સાથે સાથે માથું નમતાં મા તરીકેનો એમનો દાવો પણ આપોઆપ વ્યક્ત થઈ ગયો.

‘બાપ રે! તમે મા થઈને એને ધકેલી મૂકો છો, પછી દવાખાનાવાળાનો શો દોષ કાઢવો?’

અમરતકાકી જો એકલાં હોત કે દીકરાને મારું લાગવાની ચિંતા ન હોત તો વળતી ગાડીમાં મંગુને લેઈ ઘેર પાછાં ફર્યા હોત. પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો એટલે ભારે પગલે અને ભારે હૈયે એ દવાખાનામાં દાખલ થયાં.

મુલાકાતનો સમય હતો એટલે વચલા ખંડમાં દર્દીઓ અને એમનાં સગાંસંબંધીઓ છૂટાં છૂટાં બેઠાં હતાં. સ્વજનોએ ઘેરથી આણેલી રસોઈ ઘણાં જમતાં હતાં; કોઈ કોઈ ફળ ખાતાં હતાં. એક ગાંડા પતિ સાથે પત્ની ઘરની અને બાળકોની વાત કરતી હતી. એક ગાંડી પત્ની પતિ મળવા આવ્યો હતો તેને બાઝી પડી હતી અને બાજુમાં ઊભેલી વોર્ડની પરિચારિકાઓ તરફ નજર કરી એ ફરિયાદ કરતી હતી : ‘આ ભૂતડીઓ મને સારાં કપડાં પહેરવા આપતી નથી. સારું ખાવાનું આપતી નથી. માથામાં નાખવા તેલ આપતી નથી.’

અમરતકાકી તે વખતે પરિચારિકાઓ સામે જોઈ રહ્યાં હતાં. પેલી બાઈની જે પરિચારિકા હતી તે હસીને બોલી : ‘હવે હું તમને બધું આપીશ. તમારા ઘણી સારું સારું ખાવાનું લાવ્યા છે એ એકવાર ખાઈ લ્યો.’

પેલી ગાંડી બાઈ છણકો કરતી બોલી : ‘મેં દાતણ નથી કર્યું, મેં મોઢું નથી ધોયું.’

અમરતકાકીએ જોયું તો એનું ધોયેલું હતું, છતાં સહેજ પણ ખિજાયા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવીને એનું મોં ધોવડાવ્યું; નેપ્કિન વતી મોં લૂછી નાખ્યું. અમરતકાકીના હૈયાને ટાઢક વળી કે કામ કરનાર લોક છે તો માયાળુ!

દાક્તર અને સ્ત્રીવોર્ડની મેટ્રન આવી પહોંચ્યાં. અમરતકાકીના દીકરાએ મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ આપ્યો; માને સંતોષ થાય તે માટે એ સાંભળે તેમ સારી સારવાર કરવા જણાવ્યું. મેટ્રને કહ્યું : ‘એ બાબતમાં તમારે ચિંતા ન કરવી...’

વચ્ચે અમરતકાકી બોલ્યા : ‘બોન! ચિંતા તો એટલા માટે કરવાની કે આ સાવ ગાંડી છે. કોઈ પાસે બેસીને એને ખવરાવે નહિ તો એ ખાતી નથી...’ આટલું બોલતાં એમનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને વાક્ય અધૂરું રહી ગયું.

દૂર ઊભેલી પરિચારિકાઓ નજીક દોડી આવી. એક બોલી ઊઠી : ‘તમે, બા! કોઈ જાતની ફિકર કરશો નહિ. અમે એને મોંમાં કોળિયો ઘાલીને ખવરાવીશું.’

ગળગળા સાદે અમરતકાકી બોલ્યાં : ‘એ જ બોન મારે કહેવું છે. એને ઝાડોપેશાબનું ભાન નથી એટલે રાતે કપડાં ન બગડે તે જોજો. નહિ તો ભીનામાં સૂઈ રહેશે તો વાયુ થઈ જશે.’

બીજી પરિચારિકા બોલી : ‘રાતમાં ચારપાંચ વાર તપાસ કરવામાં આવે છે.’

અમરતકાકી : ‘રાતે બત્તી હોય તો એને ઊંઘ નથી આવતી.’

‘જેને ઊંઘ ન આવે એને ઊંઘની દવા આપીએ છીએ.’

‘એને બીજાં તોફાની મારે નહિ તે જોજો.’

‘તોફાની હોય તેને જુદાં રાખવામાં આવે છે. રાતે બધાંને જુદી જુદી ઓરડીમાં સુવાડવામાં આવે છે.’

મળવા આવેલા મુલાકાતીઓ વિદાય લેતાં ત્યારે દર્દીને અંદરના ખંડમાં લઈ જવા પૂરતું બારણું થોડું ખૂલતું. એ તક ઝડપી લઈ અમરતકાકીની નજર બેત્રણ વખત અંદર ડોકાઈ રહી હતી. ત્રણચાર સ્ત્રીઓને ફગફગતા વાળે, અસ્તવ્યસ્ત કપડાંમાં એમણે અંદર ફરતી જોઈ. એકે એમના ભણી નજર કરી છાતી કૂટી અને એવો ડોળો ત્રાંસો કર્યો કે એ છળી મર્યા. એ ઉપરથી એમને અંદરનું રહેઠાણ જોવાનું દિલ થયું. માંગણી કરી : ‘મંગુને જે ઓરડીમાં રાખવાની હોય છે તે મને જોવા દો.’

મેટ્રને કહ્યું : ‘અંદર કોઈને જવાનો કાયદો નથી.’

ચકળવકળ આંખે આ નવી દુનિયા જોઈ રહેલી મંગુ અમરતકાકીની સોડમાં લપાઈ. માથે હાથ મૂકી, અમરતકાકી રોજનો વહાલસોયો ‘બેટા’ શબ્દ ઉચ્ચારવા ગયાં ત્યાં એમનો સાદ ફાટી ગયો; મરણપોક જેવી લાંબી પોક મુકાઈ ગઈ. એ આકંઠમાં આખું દવાખાનું ડૂબી ગયું. દીકરાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહી ચાલ્યાં. આવા રુદનથી ટેવાઈ ગયેલા દાક્તર, મેટ્રન અને પરિચારિકાઓનાં હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. દીવાલો પણ ધ્રૂજી ઊઠી કે આટલું લાગણીભર્યું કોઈ ગાંડાનું સ્વજન આજ સુધી આવ્યું એમ જાણ્યું નથી!

એક પરિચારિકા હાથમાંનો રૂમાલ ફરકાવી મંગુનું પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી બોલી : ‘લે, જોઈએ છે તારે?’

એ રૂમાલ પકડવા માની સોડ ત્યજી મંગુ એકદમ ઊભી થઈ. થોડો રૂમાલ પકડવા દીધા પછી એનો હાથ પંપાળી પરિચારિકા મીઠાશભર્યા શબ્દો બોલી : ‘તું મારી પાસે રહીશને બહેન? હું તને સારું સારું ખાવાનું આપીશ; નવાં નવાં કપડાં પહેરાવીશ.’ મંગુ એના મોં સામે તાકી રહી

હતી. એટલે એ ક્ષણનો ઉપયોગ કરી લેતાં ‘ચાલ આપું’ કહીને એનો હાથ પકડીને આગળ કરી. પેલું બારણું અધખોલું થઈને મંગુને ગળી ગયું.

‘મંગુ... મંગુ...’ની કાળજી કંપી જાય તેવી ચીસ અમરતકાકીએ ફરી નાખી.

દાક્તરે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘ઘરડાં બા!’ અને બાજુમાં ઊભેલા દીકરા તરફ આંગળી કરતાં જણાવ્યું : ‘આ તમારા દીકરા જેવો મને પણ દીકરો ગણજો. દીકરીને દવાખાનામાં નહિ પણ દીકરાને ઘેર મૂકી જાઓ છો એમ માનજો.’

આઘડ ઉંમરની, બાળવયમાં વિધવા થતાં આ ક્ષેત્રમાં પડેલી મેટ્રને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘આજ સુધી તમે એનાં એક બા હતાં; આજથી હું એની નવી બા થઈ છું.’

અમરતકાકી ડૂસકું ભરતાં બોલ્યાં : ‘એને મૂંગા ઢોર જેટલું ય ભાન નથી. મેં એને આજ સુધી મારાથી અળગી કરી નથી. કુસુમને તમારા દવાખાનામાં મટ્યું એટલે મેં કાળજું કઠણ કરીને...’ અને એમનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો.

મેટ્રને કહ્યું : ‘એ કુસુમ જેવી આ પણ થોડા વખતમાં ડાહી થઈ જશે.’

અમરતકાકીનું ડૂસકું શમ્યું છતાં એમની નજર પેલા બંધ બારણાને વીંધી મંગુ ઉપર મંડાયેલી હતી. મંગુએ જાણે એમને યાદ દેવાવ્યું હોય એમ એ બોલ્યાં : ‘એ લુખ્ખો રોટલો ખાતી નથી. સાંજે વાળુમાં રોટલો દૂધમાં ચોળીને આપજો. દૂધ ના હોય તો દાળમાં.’

અમરતકાકીની કરુણ આંખ ભણી નજર માંડવાની મેટ્રનની શક્તિ લુપ્ત થઈ હોય તેમ એણે નીચી દષ્ટિ રાખી કહ્યું : ‘સારું’

અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને મૂકીને દવાખાની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે બન્નેનાં મોં ઉપર શોકનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં. મૂંગાં મૂંગાં બન્ને બહાર ઊભેલી ઘોડાગાડીમાં બેસી વિદાય થયાં. ગાડીના ડબ્બામાં પગ મૂકતાં અમરતકાકીને સાંભરી આવ્યું : દવાખાનામાં સૂવા માટે ખાટલો આપતા હશે કે નહિ? મંગુ નીચે સૂઈ રહેલી નથી એટલે જો ખાટલો નહિ હોય તો નહિ ફાવે. મનમાં થયું કે જો પોતાને અંદર જોવા જવા દીધી હોત તો આ ભાળવણી કરવાનું રહી ન જાત. ઓરડીમાં ખાટલો ન જુવત એટલે તરત સાંભરી આવત.

દવાખાનામાં કામ કરનાર માયાળુ છે, ભલાં છે, એવી ખાતરી અમરતકાકીને થઈ હતી. પરંતુ એમને અંદર જવા દીધાં ન હતાં એટલે વસવસો રહી ગયો હતો કે આપણને નહિ ગમે તેવું હશે ત્યારે અંદર જવા નહિ દેવાનો કાયદો કયો હશે ને? એનો ટેકો આપતું હતું પેલું અધખોલું બારણું, ભૂતની માફક ભમતી ગંદી જથરવથર અને ભૂખે મરી ગઈ હોય તેવી બિહામણી ગાંડી સ્ત્રીઓ! એ સાથે અમરતકાકીને મંગુ પોતાને ન જોવાથી રડતી હોય તેવો સાદ સંભળાયો. એમની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં, બાજુમાં બેઠેલી સ્ત્રીએ પૂછપરછ કરી : ‘કેમ બા રડો છો? કોઈનું મૈણું થયું છે?’

રાત્રે પોણા અગિયાર વાગ્યે ઘેર આવ્યાં ત્યારે એમની વાટ જોતી પડોશણ, જે એમની પિતરાઈ થતી હતી એ જાગતી હતી એમને માટે એણે રસોઈ કરી રાખી હતી, પરંતુ બન્ને જણે

વાળુ કરવાની ના પાડી. સ્વજનના મરણનો ઘા તાજો હોય ત્યારે જેમ આગ્રહ કરનારની જીભ ન ઊપડે તેમ પાડોશણ ખેંચતાણ ન કરી શકી.

અમરતકાકીના અંતરમાં એક જ તંબૂરો વાગી રહ્યો હતો : મંગુ અત્યાર શું કરતી હશે? પળે પળે એ જ વિચાર એમના હૈયાને વીંધી રહ્યો હતો. કેટલી ઠંડી છે? એને ઓઢાડ્યું હશે? પેશાબ કરી પલાળ્યું હશે તો એની ઘાઘરી અને પાથરણું બદલ્યાં હશે?

જાણે મંગુ એમનો બોલ સાંભળવાની હોય એમ એ બબડ્યાં : ‘બેટા! પેશાબ ન કરતી. ઓઢાડેલું કાઢી ન નાખતી.’ આ શબ્દો સૂતી વખતે એ કાયમ ઉચ્ચારતાં છતાં મંગુ એનો અમલ કરતી નહિ. રાત્રે એણે પેશાબ કર્યો હોય તો એની ઘાઘરી અને પથારી એ બદલી નાખતાં. મંગુ મોટી થઈ છતાં પોતાની ભેગી એને સુવાડતાં, જેથી એ પેશાબ કરે તો પોતાને તરત ખબર પડે, જાગી જાય અને એને ભીનામાં સૂઈ રહેવું ન પડે.

અમરતકાકીને પોતાને પણ એના વગર પથારી સૂની સૂની લાગતી હતી. મનમાં થયું : મારા ભેગી સૂવા ટેવાઈ ગયેલી એને ઊંઘ આવી હશે? એ સાથે એની આંખો બહાવરી બની પોતાને શોધતી હોય તેમ એમને દેખાયું. ઈસ પર કપાળ કૂટ્યું : ‘હું મા થઈને એને દવાખાને હડસેલીને આવતી રહી!’ એમનાથી ડૂસકું ભરાઈ ગયું.

બહારના ખંડમાં સૂતેલા દીકરાને પણ ઊંઘ આવી ન હતી. મા કરતાં એને સોમા ભાગની મંગુ સાથે માયા ન હતી છતાં એની છાતી ઉપર પણ વેદનાનો કાળમીંઠ પથ્થર મુકાઈ ગયો હતો. માના ડૂસકા સાથે એની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેલા લૂયાં. પોતાને આટલી વેદના થાય છે તો માને શું શું થતું હશે? માના હૈયાનું માંસ વેદના કેવી કૂર રીતે ચૂંથી રહી હતી એનો સાક્ષાત્કાર જીવનમાં પહેલી વખત દીકરાને થયો. એનું હૈયું પોકારી ઊઠ્યું : ‘માનું આ દુઃખ કોઈ ઉપાયે ટાળવું જોઈએ. દીકરો થઈને આટલું હું ન કરી શકું તો મારું જીવતર ધૂળ છે!’ એ સાથે એના અંતરે પ્રતિજ્ઞા કરી : હું મંગુને જીવતાં સુધી સારી રીતે પાળીશ. વહુ એનાં મળમૂતર ધોવા તૈયાર નહિ હોય તો હું ધોઈશ! એ સાથે વેદનાનો કાળમીંઠ પથ્થર એની છાતી ઉપરથી ખસી ગયો.

અમરતકાકીએ બીજું ડૂસકું ભર્યું હોત તો દીકરાએ તે જ ઘડીએ જ એમને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી શાંત પાડ્યાં હોત; પરંતુ એ જંપી ગયેલાં લાગ્યાં એટલે સવારે હવે વાત, એમ માની દીકરાએ ઊંઘવા આંખ મીંચી અને થોડીવારમાં એની આંખ મળી ગઈ.

વહેલાં પરોઢે, ઘંટીનો અને વલોણાંનો મધુરો અવાજ ગામમાં ગુંજી રહ્યો હતો ત્યારે ગામ આખાને વીંધી નાખે તેવી ચીસાચીસ અમરતકાકીએ કરી મૂકી : ‘ઘાજો, રે ...ઘાજો! મારી મંગુને મારી નાખી રે...’

દીકરો ખાટલામાંથી ઊછળી પડ્યો; પાડોશી દોડી આવ્યાં; ઘંટીઓ અને વલોણાં થંભી ગયાં. જેણે સાંભળ્યું તે ધાઈ આવ્યાં અને આવ્યાં તેવાં હબકી ગયાં. અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં.

(લોહીની સગાઈ, ૧૯૫૧)

આલ્ફ્રેડ બાશા (પેન્સિલવેનીઆ, ૧૮૧૧-૧૮૭૨)નાં આ પેન-રેખાંકનોમાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રોમાં પ્રકૃતિની રેખાઓનું સંયોજન ચિત્રકારની વિશિષ્ટ સર્જકતાને ચીંધે છે. સાદાં જણાતાં રેખાંકનો કળાકૃતિનો આસ્વાદ્ય અનુભવ આપે છે.

અમેરિકન ધોબણ // સ્વામી આનંદ

“

સ્વામી આનંદ(૧૮૮૭-૨૫-૧-૧૯૭૬) એ સાધુજીવનનું નામ, પૂર્વાશ્રમનું નામ હિંમતલાલ રામચંદ્ર દવે/દિવેદી. ૧૦ની વયે જ ગૃહત્યાગ. હિમાલયમાં રઝળપાટ અને પ્રવાસ. કૌસાની(આલમોડા) વગેરે સ્થળે આશ્રમો સ્થાપીને લોકો વચ્ચે રચનાત્મક લોક-પ્રવૃત્તિ. પછી સત્યાગ્રહી થયા અને લેખક-પત્રકાર પણ થયા. ગાંધીજીનાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’ વગેરેમાં મુદ્રક-પ્રકાશક-સંચાલક અને લેખક. એવી એમની સક્રિયતા.

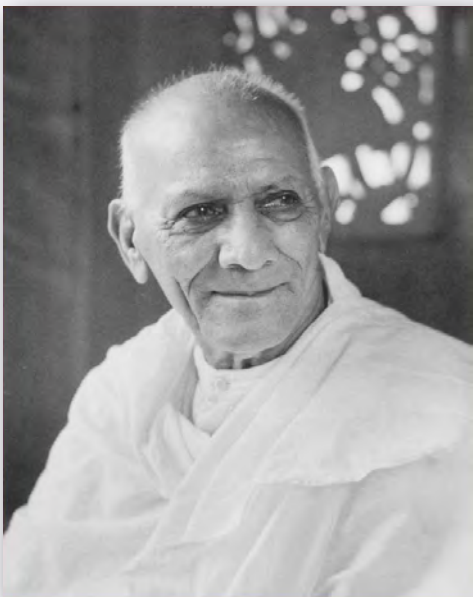
તળપદ ગુજરાતીનાં સ્વાદ અને એનો વૈભવ એ એમનાં ચરિત્ર-આલેખનો અને પ્રવાસ-આલેખનોની વિશેષ મુદ્રા. ‘કુળકથાઓ’(૧૯૬૬), ‘નઘરોળ’(૧૯૭૫) વગેરે ઘણાં પુસ્તકો ઉપરાંત તળના શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતોનો સંગ્રહ ‘જૂની મૂડી’(૧૯૮૦) એ એમનું ઘણું મહત્ત્વનું કામ.

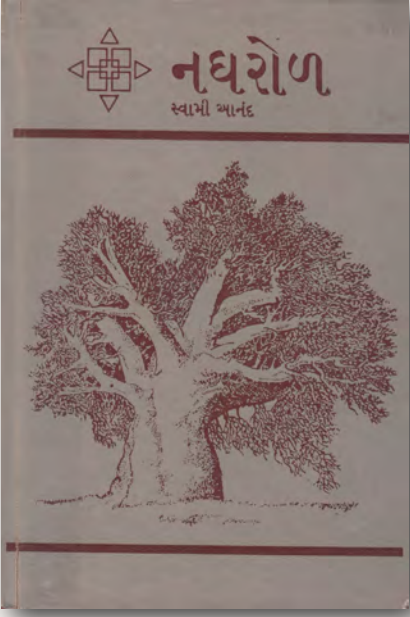
”

અમારો પરિચય વધ્યે ગયો. અને પોતાના જીવનની રામકહાણી અનાયાસે એણે મને સંભળાવી.

એનું નામ હતું મેરી લૅન્ડ્રી. અમેરિકાના વરમોન્ટ કે એવા કોઈ સ્ટેટની વતની. ધંધે ધોબણ. એ મુલકમાં ‘લૅન્ડ્રી વુમન’ કહેવાય. ભણતર ઉછેરમાં મીંડું ભમરડા જેવડું. જંગલના વાંસ જેવી જિંદગીમાં સ્વભાવના વાંકઘોંક એવા કેળવાયા કે કોઈ જોડે જિંદગીનું સાટું સહિયારું કરવાની શક્યતા ન રહી, અને એકલી રહી મનઝાવ્યું તેવા મેળ અને ધોબણનો ધંધો કરતી રહી.

સ્વભાવની ખોડખાંપણોમાં એક કુટેવ નજીવી ચોરીઓ કરવાની પણ એણે કેળવી. ગ્રાહકોનું ધોણું તો ખાસું કરી આપે, પણ મહિને બે મહિને ચાર મહિને એકાદ કપડું ચોરે! ગ્રાહકો એને વઢે ધમકાવે, પણ અભાણ અબુધ ગણી દયા ખાય, અને એની કસૂર જતી કરે.

પણ વરસે છ મહિને કુડીબંધ ઘરાકોમાંથી કોઈ ને કોઈ અક્કડ મિજાજવાળો પણ નીકળે, જે પાધરો જ ટેલિફોન ખટખટાવીને એને સીધી પોલીસને હવાલે કરે! ખટલો થાય. ‘petty larceny’ બદલ આઠ પંદર દિવસની જેલસજા ને થોડો દંડ થાય, જે ભોગવીને પાછી આવે. બે પાંચ વેળા આમ થયા પછી કંટાળીને બીજા કોઈ સ્ટેટમાં જઈ વસે. ધંધામાં ફક્ત ધોબીનો એક જ આવડે. એટલે ત્યાં પણ એ જ કામ કરે. વરસ છ મહિના બે વરસ વીતે, પેલી ખોડ વચ્ચે વચ્ચે ઊભળી આવે. એ જ સિલસિલો, પોલીસખટલો, જેલ, દંડવાળો ચાલે, ત્યાંના વસવાટથી પણ કંટાળે ને વળી પાછી ડેરાતંબુ ઉઠાવી બીજા સ્ટેટમાં જઈ વસે!

ત્યાંયે પણ પાછો એ જ સિલસિલો ને એ જ બનાવોની સાંકળ શરૂ થાય. અને વરસે બે વરસે ડેરા બદલાય! આમ પૂર્વથી પશ્ચિમ કેલિફોર્નિઆ, કેનેડા અને પાછળ કહ્યું તેમ છેક એલાસ્કા સુધી એ આથડી આવી; અને આઘેડ અવસ્થાએ પહોંચવા આવી છતાં ‘જીવતાની ખોડ મસાણે જ ટળે’ એ ન્યાયે ત્યાં પણ એની પેલી કમબખત ખોડ ટળી નહિ.

પણ આ એલાસ્કાનો અનુભવ એની વિપદઆપદની કારકિર્દીમાં અવધિ હતો. શ્રોતા નાતે સાંભળેલી એ કથની યાદ કરતાં આજે ય કમકમાં આવે.

મુલક એટલે નરાં બરફાની વેરાન. હજારો માઈલના વિસ્તારમાં તેલ અને બીજાં ખનીજોની ખાણોવાળી બે ચાર જગાએ બસે પાંચસે મજૂર કારકુન, એક બે વેપારી, હાકેમ અમલદાર નોકરચાકરોની વસ્તીવાળી બે પાંચ રડીખડી વસાહતો એટલે એલાસ્કા. એક બાજુ બરફાની ટાઢ, ને બીજી બાજુ કેટલીક વસાહતોમાં મચ્છરનો ત્રાસ એટલો કે હાલતાં ચાલતાં સૂતાં કામ કરતાં કે ઝાડે જવા બેસતી વેળાએ પણ પગથી માથા સુધીની ઊભી મચ્છરદાની ઓઢીને જ બધાં કામકાજ વહેવાર કરવાં પડે! વસ્તીમાં નાતો કામ પૂરતો. એથી વધુ એકબીજા વિશે કોઈ કશું ન જાણે.

આવા આ મુલકમાં વખાની મારી આવી ચડેલી આપણી બાઈએ એક નાનકડી વસાહતમાં વસીને એ જ ધોબણનો પોતીકો ધંધો શરૂ કર્યો. અને વરસ છ મહિના થયા ન થયા ને એ જ જિંદગીભરની જૂની કુટેવનો ભોગ થઈને એણે એક ઘરાકનું પાટલૂન કે ચાદર ચોર્યા! પેલાએ કલાકવારમાં એને પોલીસને હવાલે કરી. બાઈની અરજ આજીજીઓ કશી કારગત ન થઈ, અને બાપડી પોલીસ લોક-અપને ખાંજરે પડી.

હવે આવા ચીભડાચોરની ચોરીઓના ફેંસલા તો આધુનિક જમાનાની પ્રજાઓમાં રોજેરોજ ‘અનાડી’ માજિસ્ટ્રેટો ચોરે ચોટે કે ફુટપાયરીઓ ઉપર ‘ફરતી અદાલતો’ ભરીને કરી દે એવો શિરસ્તો હોય છે. પણ અમેરિકાથી હજારો માઈલ દૂર ધ્રુવ પ્રદેશનાં બરફાની વેરાનોમાં ખનીજો રૂપી દટાએલાં ધન ઈશ્વરી દેણ તરીકે પૃથ્વીના પેટાળમાંથી કાઢી રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિમાં ધરખમ વધારો નોંધાવવાને લોભે અમેરિકાએ સ્થાપેલા આ અવનવા વેરાની સંસ્થાનમાં આધુનિક તો શું પણ આદિકાળનાં માનવીઓની સંસ્કૃતિ કે સંસ્કાર પણ ગોત્યા જડે તેમ નહોતું!

પોલીસ લોકઅપનાં આવા ખાંજરે પડેલા દુર્ભાગી પ્રાણીઓને નસીબે ૨૪ કલાકની દિનચર્યામાં ચોકીદારની મોજ મુજબ દરરોજ પાઉં રોટીનો ટુકડો કશાક ઓસામણ જેવા પ્રવાહી

સાથે કૂતરાંને નીરે તેમ નીરાવા ઉપરાંત બીજો કશો કાર્યક્રમ નહોતો. પતરાના નાળયા વાટે દિવસમાં બે વાર પાણી રેડે. ઝાડા પેશાબ માટેનાં ગંધાતાં કૂડાં એક ખૂણે લોખંડી સળિયાવાળી ગડૂકબારી વાટે બહાર કાઢવા ઉપરાંત બીજો કાર્યક્રમ નામે નહોતો. નહાવા ધોવાનું તો આવા ટાઢાબોળ બરફાની મુલકમાં સમ ખાવાય વરસે છ મહિનેય શેનું હોય? આમ આ પાંજરે પડેલા જીવ મહિના પંદર દિવસમાં જ માનવી કે પશુથી પણ બેદ બની જાય એમાં શી નવાઈ?

નહાવા ધોવા કપડાં બદલવાનું તો ઓસાણ પણ આ જીવોને ન રહ્યું.

શરૂના અઠવાડિયામાં જ બાઈએ ચોકીદારને પૂછેલું :

‘મારો ખટલો ક્યારે ચાલશે?’

‘માસ્ટરજી આવશે ત્યારે.’

‘એની કચેરી ક્યાં છે?’

‘અહીં કચેરી કેવી? એ તો અમેરિકાથી આવે ને ભેળા થયા હોય તેટલા ખટલાનો નિકાલ કરીને પાછો જાય.’

‘એ ક્યારે આવશે?’

‘વરસમાં એકવાર આવે.’

‘હવે પછી ક્યારે આવવાનો?’

‘હમણાં જ તો આવી ગયો. હવે ઓણસાલ નહિ આવે.’

‘વોય મા. ત્યારે ત્યાં સુધી મારું શું?’

‘આ પાંજરામાં જ રહેવાનું ને જીવો છો તેમ જીવવાનું. કિસ્મત પાધરું હશે તો કોઈ સાથી સોબતી આવી ચડશે, મહિને બે મહિને.’

‘હાય હાય! આમાંથી કશો ઉગારો ન મળે?’

‘ભગવાનને અરજ કરો, બોલાવી લે. પછી ખટલો બટલો કુછ જરૂરત નહિ!’

‘દુર્ભાગ્યે કે સદ્ભાગ્યે છ આઠ મહિના વીત્યા તોય બીજું કોઈ આરોપી તહોમતદાર સાથી સોબતીયે ન આવ્યું. એક રીતે આ આશીર્વાદ હતો. નીકર આ નર્કાગારમાં પાછી રોજની નીરણના ટુકડા ઉપર મોકાણ ને મારામારી ભાંગફોડ થવા વારો ન આવત એની શી ખાતરી?

આમ એક ચાદરની ચોરીના આરોપીનું ખટલાઈન્સાફની અપેક્ષાએ ભોગવાતી કાચી કેદનું વરસ વીત્યું. બરફાની ઉનાળે બાઈ પકડાએલી. બીજો ઉનાળો આવ્યો.

એક ખુશનુમા સવારે ચોકીદાર ખબર લાવ્યો.

‘માજીસ્ટ્રેટ આવવાનો છે. બાઈ, તારો ખટલો ચાલશે.’ પણ બાઈને તો હવે હરખશોક જેવું કશું રહ્યું જ નહોતું. એક બે દિવસ વીત્યા ને બીજાં ત્રણ ચાર આરોપી આવ્યાં. તેમાં એક બીજી બાઈ. મરદ બૈરાં બધાં એક જ પાંજરામાં. પશુમાં નરમાદાનો ભેદ. અહીં બધું એકાકાર!

એક સવારે મેજીસ્ટ્રેટ આવી પહોંચ્યો. તેના તંબુમાં ખટલા ચાલ્યા. આરોપીઓને ચાર છ આઠ દિવસની કેદ કે દંડની સજાઓ થઈ. બે કલાકમાં માજીસ્ટ્રેટે મરદોના ખટલા પૂરા કરીને કોરટ બંધ કરી. બાઈઓ બેઉ બાકી રહી. થોડી વારે પેલી નવીને એક મરદ દંડ ભરીને છોડાવી ગયો. આપણી બાઈને ચોકીદાર પાંજરે પાછી લાવ્યો.

‘તું એકલી જ કેવી બાકી રહી, ડાકણ?’

વળી કહ્યું, ‘પણ હવે આવતીકાલે તું એક જ બાકી છે, એટલે પાંચ મિનિટમાં ફેંસલો થઈ જશે.’

પણ બાઈને કશું બોલવાના હોશ નહોતા.

વળતો દિવસ ઊગ્યો, પહોર વીત્યો બે પહોર વીતવા આવ્યા પણ પાંજરાના આરોપીને અદાલતમાં લઈ જવા કોઈ ન આવ્યું!

ત્રીજે પહોર ચોકીદાર પાઉં દેવા આવ્યો. બાઈ પૂછે,

‘અદાલતવાળા કેમ કોઈ ન આવ્યા? મારો ખટલો આજે છે. તે ક્યારે ચાલશે?’

‘મેજીસ્ટ્રેટ અમેરિકા ચાલી ગયો. એનો છોકરો માંદો થઈને ઇસ્પીતાલમાં ગયાનો તાર આવ્યો. હવે ખટલો નહિ ચાલે.’

‘ક્યારે ચાલશે?’

‘માજીસ્ટ્રેટ પાછો આવશે ત્યારે.’

‘ક્યારે પાછો આવશે?’

‘આવતે વરસે. ઓણસાલ હવે નહિ આવે. અમેરિકા ઢૂકડું થોડું જ પડ્યું છે! આવાં બરફાની વેરાનોમાં એના શા ભોગ લાગ્યા છે કે પાછો બીજી વાર આવે?’

લૂંગડાં ઉતારીને વાંચજો!

ચોકીદાર પાણી લઈને ધાર કરવા આવ્યો ત્યારે બાઈ ખૂણે ઢગલો થઈને પડી હતી. પાણી લેવા ઊઠી નહિ. ચોકીદાર એક બે વાર નાળયું ખખડાવીને ચાલી ગયો.

બાઈના કિસ્મતને કરુણા નહોતી. કૂણું ન થયું તે ન જ થયું. મહિનો વીત્યો, બે મહિના, છ મહિના. બાઈ માનવી મટીને ભૂત થઈ ગઈ. આંખના કૂવા, ખભા વળી ગયા. પીઠે ખૂંધ નીકળી. ડીલની ચામડી આખી ફુગાઈ ફોતરાઈને ખડ બની ગઈ! સૂનમૂન કોલ્હાંકૂતરાંની જેમ ગૂંચળું

વળીને પાંજરાને ખૂણેખાંચરે પીંછાંના ગૂંથેલ ધાબળામાં ઢબૂરાઈને ઉકરડાના પોદળાની જેમ પડી રહે! ચોકીદાર ટુકડો નીરે, કે પાણીધાર કરે ત્યારે પાંજરાના સળીઆ આગળ ડાચું કે ડબલું ધરે. ક્યારેક તેટલું ય ન કરે. દિવસ રાત, મંગળવાર શુકરવાર, એપ્રિલ ઓગસ્ટ, વરસ વાર તહેવાર – બધું એને એકાકાર થઈ ગયું!

ચૌદ મહિને જ્યારે મેજીસ્ટ્રેટ આવ્યો ત્યારે હાથેપગે ખસ, ખરજવાં ને દાદરના થર વાળી બાઈની લોથને કોઈ ચમાર હાડકાં ચામડાંનો ખડકલો ખસેડે તેમ પાંજરા બહાર કાઢીને અદાલતના તંબુમાં ઊભી કરી. માજીસ્ટ્રેટ જોઈને થથરી ગયો!

ખટલો ચાલ્યો. ફરિયાદી તો દોઢ વરસ અગાઉ વસાહત છોડી કાયમને માટે પોતાને દેશ ચાલી ગયો હતો. પણ કોર્ટ કાયદે લાચાર. ગુન્હો મુદ્દામાલ સાથે સાબિત હતો. એક અઠવાડિયાની સખત કેદ સંભળાવી!

અઠવાડિયા પછી બાઈને ચોકીદારે પાંજરા બહાર કાઢીને કહ્યું, ‘તારી જેલસજા પૂરી થઈ. જા તારે ઘરે.’ ત્યારે બાઈ એનું કહેવું લગભગ ન સમજી. પાંજરા બહાર ઢગલો થઈને સૂનમૂન પડી રહી.

પહોરવારે કેમ ઊભી થઈ, ઊઠીને ક્યાં ગઈ, શું કર્યું, વસાહતમાં કેટલા દિવસ રહી. શું ખાધું પીધું શું કર્યું, કેમ અને ક્યારે પાછી દેશ અમેરિકા ભેળી થઈ, એની વિગતો પૂછવા સાંભળવામાં મને રસ રહ્યો ન હતો. આજે ૫૦-૬૦ વરસ પછી પણ બાઈની એ રામકહાણી યાદ આવતાંવેંત મને કમકમાં આવે છે. વાચકને વધુ ન સતાવું.

વખત જતે બાઈ અમેરિકા ભેળી તો થઈ, પણ અમેરિકા, એનું પ્રજાજીવન, એની વિદ્યાકળા ધનલાલસા અને માનવતાવિહોણી સંસ્કૃતિ વિશે જે મૂંગી નફરત એણે કેળવી, એણે માણસમાત્ર પ્રત્યે એનામાં બેહદ ઘિક્કાર સીંચ્યો.

દેશ આવીને જેમતેમ એ સાજી થઈ, ટટ્ટાર થઈ, શરીરનાં હાડચામ રોગના રાફડા થઈ પડેલાં તે ઓછાવત્તાં વેઠવાજોગ થયાં, પણ દેહત્યાગ ન થઈ શકે તોય દેશત્યાગ તો કોઈ પણ ભોગે કરવો જ કરવો એવી ગાંઠ એણે વાળી લીધી હતી.

આ જ અરસામાં પેલો ‘ઇન્ડિઅન યોગી’ એને ક્યાં મળ્યો હશે, જેણે એને ‘ખાધાપીધા કામ કર્યાવગર હજાર વરસ જીવવાનો કીમિયો’ હિમાલયના યોગીઓ પાસે હોય છે એ શુભ સમાચાર આપ્યા. ને ગમે તેમ કરીનેય હિંદ પહોંચવાનો એણે નિરધાર કર્યો.

દુનિયાની ભૂગોળને ને એને કદી ભેટ મુલાકાત થઈ નહોતી. છતાં બંદરમાં જઈ ઇંડિયા જતી સ્ટીમર માટે એણે પૂછા કરવા માંડી. ભાળ મળી. કારગો સ્ટીમર હતી. જૂજ ડૉલર સિવાય ગાંઠે ખરચી કશી નહોતી. પણ કોઈ ને કોઈ રીતે કપ્તાનની આજીજી કરી ને બધી જાતનાં ચાકરકામો કરવાની શરતે રવાના થઈ, અને દિવસો વીત્યે મુંબઈ બંદરે ઊતરી.

કહે છે ને કે જિંદગીની ખોડ મસાણે પહોંચ્યા પહેલાં જાય નહિ. ધોબીકામ ન કરવા પાણી મૂકેલું. છતાં સ્ટીમર પર કપ્તાનનાં ને બીજાનાં કપડાં ધોતી. ને ત્યાં વળી પાછું કપડું ચોર્યું, ને મુંબઈ બંદરે બોટ લાંગરી ત્યાં સુધી સ્ટીમરના લોકઅપમાં રહી!

બંદરે ઊતરતાંવેંત પોતાના ટચુકડા પોટલાને બગલમાં દબાવી વિક્ટોરિયામાં બેઠી. કોચમેન કહે,

‘ક્યાં લઈ જાઉં?’

‘હિમાલય.’

વિક્ટોરિયાવાળાએ બોરીબંદર પહોંચાડી. ટિકીટ બારીએ જઈ ટિકીટ માગી.

‘ક્યાંની ટિકીટ?’

‘હિમાલયની.’

ગોરી મડમ, પણ પૈસા ટૂંકા, પેલાએ થર્ડ ક્લાસની હરદ્વારની ટિકીટ કાઢી આપી.

હરદ્વાર પ્લેટફોર્મ પર ઊતરતાંવેંત ફાટક પર પૂછ્યું.

‘હિમાલય?’

કોઈએ ઉત્તર ભણી આંગળી ચીંધી. પહાડો જોયા. ને સીધી દોટ મૂકી.

હરદ્વારથી રીશીકેશ સુધી ટ્રેનનો ફાંટો તે કાળે હજુ થએલો નહિ. ઘૂંટીબૂડ ધૂળના ધફફા ખૂંદતી સતનારાણ ચટ્ટીની આસપાસ ક્યાંક રાત રહી વળતી સવારે રીશીકેશ પહોંચેલી.

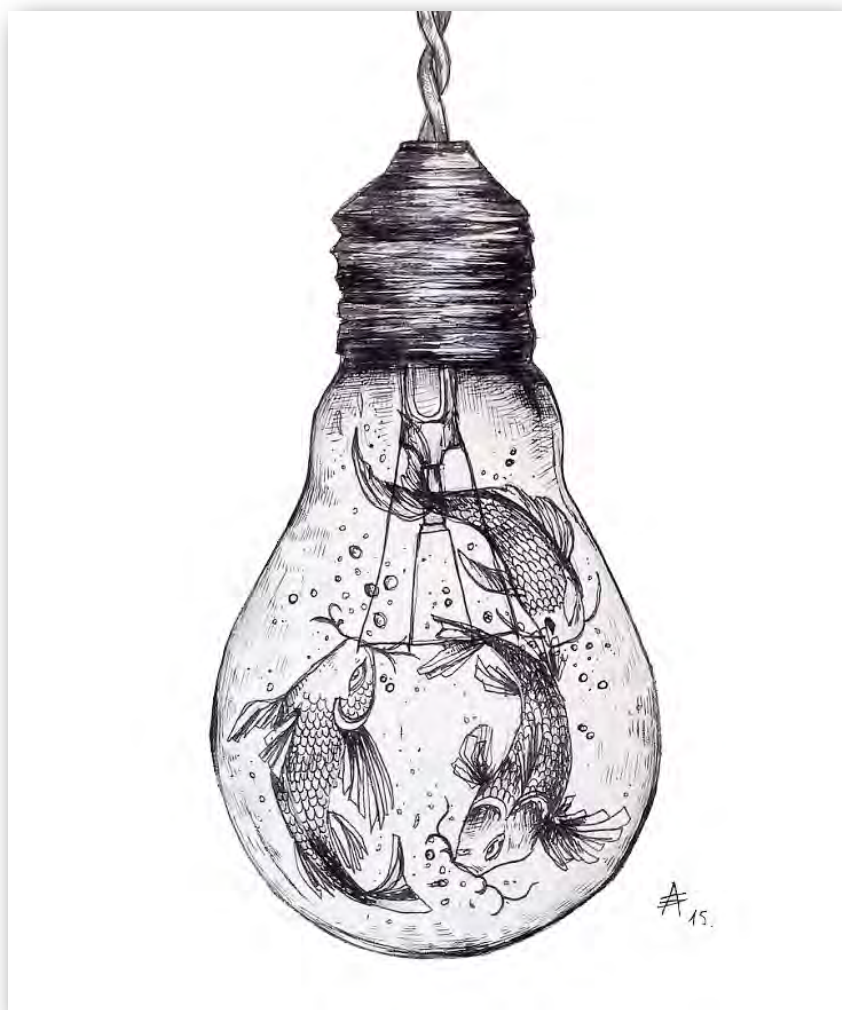
પછીનો વૃત્તાંત પૂર્વાર્ધમાં આપી ચૂક્યો છું.

હું તો એ જ વરસે રીશીકેશથી આલ્મોરા કલકત્તા ભણી પાછો ચાલી ગએલો. પણ મારી માહિતી મુજબ બાઈ બાબા રામનાથજીની મદદથી થોડો વખત નીલકંઠ તળેટીએ જંગલમાં રહ્યા પછી ક્ષેત્રમાં આવી રહેલી. માંદાંની સારવારનું કે એવું ઝીણુંમોટું કામ મહંતજી ચીંધે તે કરતી. બહુ ડાહી કઠ્યાગરી ને સેવાભાવી થએલી. તે કાળના આ પ્રદેશના કાયમી મેલિગનન્ટ મલેરીઆમાં દોઢેક વરસ પછી મૂઈ.

પ્રભુની કૃપા એના ઉપર વરસો.

(‘નઘરોળ’, ૧૯૭૫-માંથી, ટૂંકાવીને)

Thin Ink Illustrations by Alfred Basha

મેનચેસ્ટર // ફરાંમજી દીનશાજી પીટીટ

“”

[યુરોપની મુસાફરી - પ્ર. ૧૧ માન્યેસ્ટર - ફરાંમજી દીનશાજી પીટીટ

‘યુરોપની મુસાફરી’ પ્રવાસપુસ્તક ફરાંમજી પીટીટે મુંબઈથી યુરોપ દેશની ૧૨ મે થી ૨૨ નવેમ્બર ૧૮૮૧ દરમિયાન કરેલા પ્રવાસની નોંધપત્રિકા છે. આ પ્રવાસમાં લેખકની સાથે પીરોજશા મેરવાનજી જીજીભાઈ પણ હતા. (પીરોજશાહે ‘અમેરીકાની મુસાફરી’ (૧૮૬૨) પ્રવાસપુસ્તક લખ્યું છે. તેનો ઉલ્લેખ ‘પારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પુસ્તકમાં થયેલો છે. જોકે આ પુસ્તક મળી શક્યું નથી. પીરોજશા જે કાંઈ જોયું તેની નોંધ ડાયરીમાં કરતા. ફરાંમજી તેની નકલ કરીને મુંબઈ શેઠ દીનશાજી માણેકજી પીટીટને મોકલતા. તે નોંધો મિત્રો અને સગાંવહાલાંને ખૂબ પસંદ પડી. લેખક જ્યારે મુંબઈ પરત આવ્યા ત્યારે તે સૌએ પ્રવાસનું પુસ્તક છપાવવાની ભલામણ કરી. ‘યુરોપની મુસાફરી’ (૧૮૮૩) પુસ્તક આમ તૈયાર થયું. તેની બીજી આવૃત્તિ બીજા જ વર્ષે ૧૮૮૪માં થયેલી.

‘યુરોપની મુસાફરી’માં લેખકે પ્રવાસની નોંધ ડાયરી-સ્વરૂપે મૂકી છે. લેખકે પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન ઇટાલી, ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, આર્થલેન્ડ, વેલ્સ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, પોલેન્ડ, રશિયા, તૂર્કી, હંગેરી, ઓસ્ટ્રિયા, ઇજિપ્ત જેવા દેશોના શહેરોના કોઈપણ સ્થળને જોવાનું બાકી રાખ્યું નથી. પુસ્તકમાં લેખકે સંગ્રહસ્થાનો, ગ્રંથાલયો, પિક્ચર ગેલેરીઓ, બાગ-બગીચા, મોજશોખનાં સ્થળ, પેઢીઓ, સંસ્થાઓ, દુકાનો, બજારો, સ્કૂલ, કોલેજ, મહોલ્લા, દેવળ, મહેલ, કારખાનાં, કિલ્લાં, પૂતળાં, વહાણની ગોદીઓ, મસ્જિદ વગેરેની વિગતો આપી છે. – તોરલ પટેલ, ભોળાભાઈ પટેલ]

નોંધ : નીચેના લખાણમાં ભાષા-જોડણી મૂળનાં જ રાખ્યાં છે. –સંપા.

“”

મેનચેસ્ટર

તા. ૨૫મી જુન ૧૮૮૧ – આજે સવારનાં દશ વાગે સેન્ટ પાનક્રાસ સ્ટેશન પરથી આગગાડીમાં બેસીને મેનચેસ્ટર શહેરમાં બપોરનાં પોણાં ત્રણ વાગે પુગા હતા. એ ગાડીએ લંડન તથા મેનચેસ્ટરની વચ્ચેનાં ૧૮૦) મૈલ પોણાં પાંચ કલાકમાં પુરા કીધા હતા. નજદીક દર કલાકે ૫૦) મૈલની સરાસરીની મુસાફરી ગાડીએ કીધી હતી. (તેમાં સ્ટેશનો પર ઊભી રહી તે બાદ

કરીએ તો) તેમાં કોઈ વખતે તો દર મીનીટે એક માઈલ પણ દોડતી હતી. જે વખતે ઝાડો તથા બીજાં સ્ટેશનો આપણી આગલતી જાણે ઉડી જતાં હોય એમ લાગતું હતું. રસ્તામાં ઘણે ઠેકાણે ખેતીવાડી તથા ગાંમડાંઓ મલ્યાં હતાં, પણ જેમ જેમ મેનચેસ્ટરની નજદીક આવતા ગયા તેમ તેમ કારખાંનાંઓની થોડી ઘણી ચીમનીઓ દીસવા લાગી હતી. મેનચેસ્ટરમાં પેઠા કે હજારો ચીમનીઓનાં જંગલો દીસવા લાગ્યાં, અને જ્યાં નજર કરયે ત્યાં કારખાંનાઓની ઇમારતો ઘરો વચ્ચે ભેળાયેલી દીસતી હતી. હમો શેન્ટલ સ્ટેશન પર ઉતરીને મેનચેસ્ટરનાં કુવનીશ હોટલમાં ગયા હતા. સાંજનાં અતરેની ટરામ કારમાં બેસીને મેનચેસ્ટરનાં ગામમાં થોડુંક ફરયા હતા, અને એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક જોઈ આવ્યા હતા. મેનચેસ્ટર શેહેરનાં મોહોલાઓ, જહાં હાફીસો, વખારો તથા વેપારીઓ હોય છે, તે ઘણાં મોટા અને સરખા છે. હવેલીઓ પણ પાંચથી સાત માળ ઊંચી છે. તેમાંની કોઈ કોઈની બાંધણીઓ ઘણી સરસ છે. તે ઇંટો તથા પથરની બાંધેલી છે. બારીઓ લંડનની માફક કાયની છે. વચમેથી અગાસીઓ જોકાવેલી રાખ્યાથી ‘ઊંચી મેડી અજબ ઝરૂખા’ જેવી એ હવેલીઓ ઘણી સારી લાગે છે. આજે શનીવાર હોવાથી મોહોલાઓની દુકાંનો તથા હાફીસો બંધ હતી તેથી બપોર વેલા સઘલું નવરૂં જેવું લાગું હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક લંડનના પારકો જેવો કાંઈ મોટો નથી, પણ ત્યાં ઘાસનાં કેઆરા કરી તેની વચમાં રંગીન ફુલોની તરાંહ પાડેલી છે તેથી ઘણો શોભે છે. તે શીવાય તેમાં બીજું કશું જોવાલાયક હોય એમ હમને ખબર નથી.

તા. ૨૬મી જુન ૧૮૮૧ – આજે આતવાર હોવાથી સઘલું બંધ હતું તેથી સાઉઠ પોરટ કરી દરીયે કીનારે આજારી માણસોને હવાખાવા સાડું મેનચેસ્ટરથી ૪૦) મૈલ દુર નાહવા, હવા ખાવા વીગરેનું સ્થાન છે ત્યાં જવા સાડું સવારનાં નવ વાગેની આગગાડીમાં બેસી ઉપડ્યા તે દશ વાગે પોંચ્યા. રસ્તામાં જેબી ગાંમો મલે ત્યાં કારખાંનાં હતાં. તેમાં બોલટન ગામની એક મીલ ગઈ કાલેજ બલી ગયલી પસાર થતી વેલા દેખવામાં આવી હતી. સાઉઠ પોર્ટમાં વીક્ટોરીયા હોટલમાં હમો ઉતરીયા હતા. એ ગામ માફકસર મોટું છે. એની વસતી વીસ હજાર માણસોની છે. એ ગામ દરીયે કીનારે હોવાથી એની હવા ઘણી સારી કહે છે. જોકે એ ગામ મેનચેસ્ટરતી ફક્ત ૪૦) મૈલ દુર છે તોપણ થંડીની મોસમમાં ત્યાં થંડી ઘણી પડતી નથી. અહીંયાનો દરીયે કીનારેનો મોહલો ઘણાં સારાં ઘરોથી બાંધેલો છે. દરીયાની અંદર એક મોટો ડંકો આસરે ૧૪૫૦) વાર લાંબો બાંધેલો છે. એ ડંકો કંઈ વેપારને સાડું સામાન ઉતારવા બાંધેલો નથી, પણ ત્યાંનાં રેહેનારાં લોકોને સાફ હવા ખાવા, ફરવા બાંધેલો છે, જે ઉપર જવાની બે પેની આપવી પડે છે. તેની ઉપર દર શાલ ચાર લાખ માણસો આવજાવ કરે છે. એ ડંકો એક કંપનીએ બાંધેલો છે, તેની થાપણ પચાસ હજાર પોંડની છે. ડંકા પરની હવા ઘણી જ સરસ અને માફકસર થંડી લાગતી હતી. એ દરીયે કીનારે ડંકા ઉપરાંત રસતો ૧૧૧ મેલ સુધી લાંબો લોકોને ફરવા સાડું બાંધેલો છે, જેને ‘પ્રોમેનેડ’ કહે છે. હમો પેહેલાં ફરવા ગયા ત્યારે લોકો દેવલમાં ગયલા હોવાથી તે સઘલું ખાલી દીસતું હતું, પણ પાછા ફરતી વખતે દેવલ ખલાસ થવાથી સઘલું લોક જોકે બપોરનાં બાર વાગા હતા અને તડકું પડતું હતું તોબી મુંબઈમાં જેમ સાંજનાં પવનચકી સઘલું લોક ફરવા જાય છે તેમ ફરવા નીકળ્યું હતું. અહીંયાંનાં લોકોનો દેખાવ લંડન કરતાં વધુ ચોખી હવાના સબબથી ઘણો તંદરોસ્ત લાગતો હતો. બપોરનાં ત્રણ વાગે એક બ્રેક ગાડી ભાડે કરીને

એ ગામમાં તથા આસપાસ ફરવા નીકળ્યા. ગામનાં ઘરો ઘણાં નાધલાં છે, પણ આસપાસનાં રેહેવાનાં છુટા છુટા બંગલાઓ ઘણી રોનકદાર બાંધણીનાં છે. તેઓની આગલ મજાનાં બાગો રાખેલા છે. અહીંયા ગમતને સાડું વીનટર ગારડન બાંધેલો છે, જેમાં ઝાડોની ઉગવણી, ખીલવણી સાડું એક મોહોટી ‘કનઝરવેટરી’ કીધી છે. આદીતવાર શીવાયે હયાં રોજ વાજું વાગે છે અને શીયાળાની ઋતુમાં બધું લોક એ બાગમાં થંડીને લીધે હરફર કરવા જાય છે, એની આસપાસ છુટાં છુટાં નાંધલાં ગામડાંઓ છે જેમાંનાં એક બે હમોએ જોયાં હતાં. ત્યાંનાં ગરીબ લોકોનાં ઘરો જોકે નાધલાં છે તોપણ ઘણી સાફ હાલતમાં રાખેલાં હતાં. એક ગામ હમો એક ખેડુતને ત્યાં ઉતરીઆ હતા. તયાં હમોને ગાયનું તાજું કાધેલું દૂધ ચાર પેનીની કીમતે નજદીક ત્રણ શેરની ઉપર આપ્યું હતું. એ ઘણીનું ઘર નાધલું આસરે ૨૫) ચોરસ ફીટનું છે, પણ તે ઘણું સફાઈ ભરેલું રાખેલું હતું. એક ખુણામાં સગડી તથા લોખંડનાં ચુલાપર કાંઈ રંધાતું હતું. ટેબલ તથા ખુરશી, જે નાહાની કીમતની હલકી હતી તે બાજુપર ગોઠવેલી હતી. ટેબલ ઉપર થોડાંક વાસણ સાફ કરીને મુકેલાં હતાં. એવી સફાઈ આપણાં મુંબઈમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં જોવામાં આવતી નથી. એ સાઉઠ પોરટમાં હમોએ એક નવી ચીજ જોઈ હતી. તે એમ કે બોટ રોકી ચાર પેંડાની ગાડીઓ કીધેલી છે, અને તેને બોટોની માફક બે ડોલો મુકેલાં છે. તેને પવનનું જોર લઈને બોટની માફક રેતીમાં દોડાવે છે. જેમાં બેસી ફરીને સુખચેનમાં લોકોને હવા ખાવાને બની આવે છે. એ જોઈને રાતનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા હતા.

તા. ૨૭મી જુન ૧૮૮૧ – આજે સવારમાં મેનચેસ્ટરનો એક્સચેંજ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત સને ૧૮૭૫માં બંધાઈને તૈયાર થઈ હતી. એનો દેખાવ બાહારથી ઘણો સારો છે. ઊંચા મોટા થામલાઓ પર પોરટીકો કરીને તેને બેહુ બાજુએથી મોટી સીડીઓ કીધી છે. અંદરથી ઘણો મોટો એક હોલ છે. જેનાં થામલા તદ્દન ગ્રેનાઈટ પથરનાં કરીને તેનાં પેડેશટલની વચમેથી બરોનઝની નકશી કીધેલી છે. એ હોલની ઊંચાઈ આસરે ૬૦) ફીટની હશે, અને લંબાઈ ૨૦૦) ફીટ તથા પોહોળાઈ ૭૫) ફીટની છે. તેની બેહુ બાજુઓ પર ચાલો છે જે તેટલી જ લંબાઈની છે, પણ ઊંચાઈમાં ઘણી થોડી છે. કારણ કે તેની ઉપર ત્રણ માલ કીધેલા છે, જે માલ પર વચમાં ચાલ કરીને આસપાસ ઓરડાઓની હાર કીધેલી છે. હેઠલનાં વચલા હોલમાં ૩નાં તથા એક બાજુ પર એનજીનનાં તથા બીજી બાજુ પર વાહાણોનાં નુર તથા બીજી પરચુરણ ચીજોનાં દલાલો કામ કરે છે. ડાબા હાથ પનરી ચાલમાં મોટાં મોટાં ફાનસો સ્ટાંડો ઉપર મુકેલાં છે. તેની બધી બાજુ ઉપર વેપારની જીણસો તથા નોટોનાં ભાવનાં આવેલા ટેલીગ્રામો મુકે છે કે દલાલોને વાંચવા કાંમ લાગે. વચલા હોલમાં એક બાજુ પર ઘડીયાલ મુકેલું છે, અને તેને મલતું થવા બીજી બાજુ પર સાંબે એક મોટું કમપાસ પાડેલું છે, જેનો કાંટો મુકીને છાપરાં પરનાં ‘વેધર કોક’ અથવા ‘રૂતુના મરઘા’ સાથે તે મેલવેલા છે કે જેથી પવન કેઈ બાજુ પરે છે તે તે દેખાડી આપે. એ હોલ ઘણો સારો અને નકશીદાર બાંધેલો છે અને આ આખી ઇમારત પર પાંચ લાખ પૌંડ બેઠા હતા એવું કહે છે.

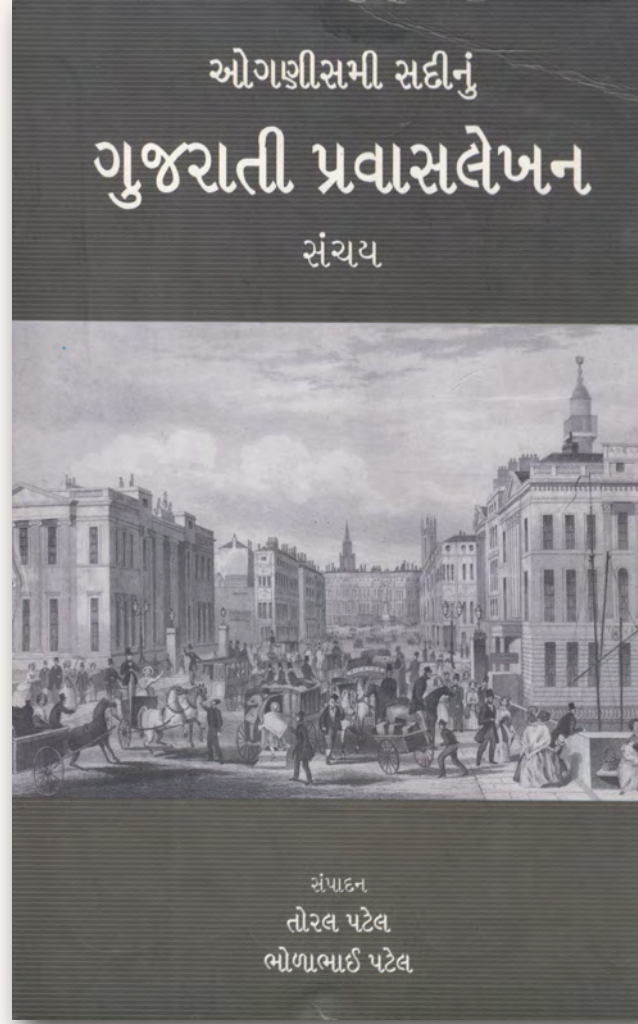
એ જોઈને પછી અતરેની ટાઉન હોલ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પર સાડા સાત લાખ પૌંડ બેઠા છે એમ કહે છે. ઇમારત સને ૧૮૭૭માં બંધાઈ તૈયાર થઈ હતી. તે ૩૨૮થી ૩૯૦ ફીટ મોહોટી છે અને તેનાં મીનારાઓ ૧૫૫ થી ૨૮૦ ફીટ ઊંચા છે. એમાં ૨૫૦) ઓરડા, તથા એક મોટો હોલ ૧૦૦) ફુટ લાંબો છે. ૭૫૦) ફીટ લાંબી ફરતી ચાલો છે એ ઇમારત ઘણી રોનકદાર બાંધેલી છે. તેની દીવાલો તથા શીલીંગોપર નકસી કામ સાડું કીધેલું છે. તેનાં થાંમલા ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ તથા આયરલંડનાં રાખ રંગી તથા લાલ રંગી ગ્રેનાઈટના કીધેલા છે. એનો હોલો તથા ઓરડાઓ પણ મોટા મોટા અને સારા સણગારેલા છે. તેમાં એક હોલ અતરેનાં મેયરને સાડું છે જ્યાં તે ખાણાં આપે છે તે ૭૨) ફીટ લાંબો અને ૨૬) ફીટ પોહોળો છે. જેને સાડું એક જ આખો ગલીયો ખાસ બનાવેલો છે. ગલીયાનો વજન ૨) ટણનો કહે છે. ત્યાંની ટેબલો અમેરીકા તથા ઇંગ્લાંડનાં ઓક લાકડાંના વારાફરીથી કટકાઓ જડીને કીધેલી છે. એનો દાદર ઘણો નકસીદાર થામલાઓનો બનાવેલો છે. તેની ઉપરની ચાલનાં મથાળાં પર મેનચેસ્ટરનાં જે મેયરો થઈ ગયા છે તેઓનાં નામ તથા જે વરસમાં તેઓ મેયર થયા હતા તેનાં શાલ જુદા જુદા ભાગો કરી કાયમાં હારબંધ રંગીન ચીતારેલાં છે. એ ઇમારત હીંયાની મ્યુનીસીપાલીટીએ પોતાની આવકમાંથી બાંધી છે, એટલી આવક તેનાં ખરચ કરતાં વધારે થતી હતી. એ ટાઉન હોલમાં મ્યુનીસીપાલીટીને લગતી બધી હાફીસો ઉપરાંત પબલીકને સાડું મોટું દીવાનખાનું મીટીંગો ભરવા તથા કોનસર્ટો કરવા રાખેલું છે. છેલા હોલમાં એક મોટી આરગીન છે જેની ઉપર ૪૦૦૦) પૌંડ ખરચ બેઠો છે. તે ઉપરાંત દીવાલો પર હાલ ઓઇલ પેન્ટીંગનાં ચીતારો પાડે છે તથા સારા વખણાયલા લોકનાં બશ્ટો એટલે અર્ધાંગી પુતલાં મુકેલાં છે.

એ ટાઉન હોલ જોઈને ટાઉનહોલની સાંબે આપણો પ્રિન્સ ઓલબરટ મરી ગયો તે વખતે અહીંયાની મેયરની બઠરીએ તેનું એક મોટું પુતલું પોતાના ગીરો ખરચથી ‘નોબલ’નું બનાવી ચોકમાં મુકાવે છે તે જોયું હતું. એ પણ ઘણું સાડું બનાવેલું છે. એની ઉપર બાર હજાર પૌંડ ખરચ થયો છે.

તા. ૨૯મી જુન ૧૮૮૧ – આજે સવારમાં આગગાડીમાં બેસીને ઓલડહામ (Oldham) કરીને ગામ છે ત્યાં પલેટ બ્રાધરસ (Platt Bros.)નું સાંચા બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું ઘણું જ મોહોટું છે, અને ત્યાં દરરોજ ૮૦૦૦) માણસો કામે લાગે છે, જ્યાં કોટન મીલોને લગતાં સાંચાકાંમ બનાવે છે, જે સાડું દર ૨૦) મીનીટે ૧૫) હંડરવેટ લોખંડ તાવે છે, અને દર અઠવાડીઆમાં બતરીશ હજાર સ્પીન્ડલો તથા તેને લગતાં સંચાઓ તથા ૬૦) લુમ નવી બનાવે છે, જેમાંનાં દરેક છુટા ભાગ સાડું છુટા સંચાઓ તથા ફરમાવો (મોલડો) તૈયાર રાખે છે. લોખંડ ખાંણમાંથી નીકળેલું જ લે છે, અને પછી તેને એક ભઠ્ઠીમાં નાંખીને ગાલી કાહાડે છે, જેમાં ખરાબ કચડાવાલું લોખંડ ઉપર તરી આવવાથી તેને કાહાડી નાંખી દે છે તેને રદ કરે છે અને સાફ લોખંડ મોટા મોલડમાં પડે છે જ્યાં તે બંધાઈને લાંબી જાડી પલેટ જેવું થાય છે, જેને પાછું ભાંગી નાંખીને બીજી એક ભઠ્ઠીમાં પીઘલાવીને આખો વખત લોખંડના સલીઆથી હીલવ્યા કરે છે, અને પછી તેને એક કુંડીમાં કાહાડીને તે લાલ આતશ જેવું હોય તેવામાં એક

મોટી(૧૨) ટણની હથોડી હેઠલ મૂકી તેને ઠોકીને જાડો સલીઓ બનાવી પાછું બીજી ભઠ્ઠીમાં લાલ કરી એક ડાબવાનાં સંચામાં મુકે છે, જ્યાં તેને બે પૈંડાની વચમાં ડાબીને લાંબો કરેછે. એ પ્રમાંણે તે પૈંડાનાં ચાર પાંચ ભાગ જાડાથી તે ઝીણી શાઈઝનાં રહે છે તે બધાંમાંથી પસાર કરીને તેને પાતલો તેમજ જોઈતી જાડાઈ તથા પોહોલાઈના કરી સંચાથી કાપીને જોઈતી લાંબાઈ રાખે છે. લોખંડનાં મોટા ભાગો સાડું તાવેલું લોખંડજ લાવીને મોલડો તૈયાર હોય છે તેમાં નામીને બનાવે છે. એ સઘળાં ઉપર દરરોજ ૫૦) ટણ કોલસો ખપે છે, જે એ લોકોની પોતાની ખાંણ છે ત્યાંથી લાવે છે. લાકડાંઓનાં મોટા બીમો વેચાતા લઈને તેને પોતાની આગની ગાડીઓથી ટ્રકસો (Trucks)માં નાંખી લાવીને એક કેનથી (કપીથી) ઊંચકી લે છે અને ત્યાં જ એક મોટી કરવતી સંચાથી ચલાવી (લાકડું ૨) ફીટ જાડું હોયછે) તેને બે મીનીટમાં વેહેરીને જુદું કરે છે. પછી બીજી કેનથી ઊંચકી બીજી પાસે જ લાકડાં વેહેરવાની જગ્યા પર ત્યાં લઈ જાય છે, તે જવા સાડું એ ઇમારતની દેવાલ જે લાકડાંઓની છે તે છુટી પાડી નાંખે છે તેથી મોટાં લાકડાંઓ સેહેલાઈથી અંદર લઈ જવાય છે. એ સંચાકામ બનાવવા ઉપરાંત ઇંટો બનાવવાનું કારખાનું પણ એ લોકોને લગતું છે જ્યાં નજદીકથી જ મટોડી લઈને તેને સંચામાં છુંદી ઇયા મસલીને પછી તે બીજા સંચામાં પોતાની મેલે સુકાઈ છુટી પડે છે, અને રેતી જેવી ઝીણો થઈ કે તેને એક જાતનાં રેહેંટનાં જેવા સંચામાં ઊંચકી લઈ ઇંટરડી બનાવવાના સંચામાં લઈ જાય છે, અને જાડી કાંકરીઓને બીજી ગરમ ઉરાડી નાંખે છે. પેલી ઝીણી મટોડી જે જરા ભીનાસવાલી રેહે છે. તે ઇંટરડીનાં મોલડમાં પડે છે, જ્યાં તે ડબાઈને ઇંટરડી બને છે, જેને ભઠ્ઠીમાં મુકીને પાંચ દીવસ ભુંજે છે, એ પ્રમાંણે દરરોજ ૨૫૦૦૦) પચીસ હજાર ઇંટો બનાવે છે. ઓલહડહામનાં ગામમાં એક લાખ પચાસ હજાર માણસોની વસતી કેહેવાય છે અને ત્યાં રૂનાં કારખાંનાંઓ અતી ઘણાં છે. આખી લેનકેશાયરમાં એની બરોબર કારખાંનાંઓ નથી. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં કારખાનાઓ દીસે છે, અને આખી વસતી એ કારખાંનાંઓ ઉપર ગુજારો કરે છે. આ ગાંમની ઇમારતો માફકસરની છે તથા ઘરોની હેડે હારબંધ દુકાનો બાંધી છે.

ત્યાંથી સાંજનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા, અને બોલવ્યું કરીને એક બાગ છે ત્યાં ગયા હતા એ બાગ ભે ભાઈઓએ બનાવેલો છે અને તેમાં જીવતાં જાનવરો તથા પક્ષીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તે ઉપરાંત લોકોને નાચવાને તથા કોનશરટ સાડું એક હોલ બાંધેલો છે. હીંયા રાતનાં આતશબાજી કીધો હતી તે ઘણી જોવાલાયક હતી; તે સાડું લાકડાંનાં દરિયાની લડાઈનાં બારકસો તથા કીલ્લાઓ તથા પાહાડો આબેહુબ રંગીને અતીઘણો મોટો એક તકતો પાંણીની વચમે કીધો હતો. ત્યાં જાણે નાવારીનો Navarinsની લડાઈ થતી હોય તેમાં આતશબાજીની તોપો તથા બંદુકો ફુટતી હતી, અને વાહાણોનાં ડોલો પડી જતાં હતાં, તથા આખાં વાહાણોને સલગાવી મુકતા હતા. કીલા ઉપરની તોપો છુટી છુટી પડતી હતી; તેનો બચાવ તરકીનાં લોકો કરતા હતા, અને અંગ્રેજોની મનવાર આસપાસ દોડતી હતી અને તરકીની મનવારોને ઘેરીને તેની ઉપર તોપો Broadside મારતા હતા; તેનો અવાજ ઘણો મોટો તથા ઘણી તોપો ફુટતી હોય એવો માલમ પડતો હતો. એ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ આતશબાજી ઘણી સરસ જોવા લાયક હતી.

તા. ૩૦મી જુન ૧૮૮૧ – આજે સવારનાં ટ્રેનમાં બેસીને મેનચેસ્ટરથી ૪૫) માઈલ દુર બ્લેક પુર (Blackpool) કરીને આઈરીશ સી (Irish Sea) ને કીનારે આસરે ૬૦૦૦) છ હજાર માણસોની વસતીવાળું ગામ છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા સાઉથ પોસ્ટની માફક હવા ખાવા સાડું છે, જ્યાં બે ડંકાઓ હવા ખાવાને બાંધેલા છે અને દરીએ કીનારે ફરવા સાડું બેથી ત્રણ માઈલ સુધી લાંબો તથા સીધો રસતો છે. ત્યાં એક વીન્ટર ગારડન (Winter Garden) કરીને બાગ છે જ્યાં કાચનાં ઘરો બાંધી ઝાહાડ પાન તથા ફર્નસ સારી રાખેલી છે. તે ઉપરાંત ગમત સાડું જાપાનીશ ટરૂપનો જાદુનો તથા કસરતનો ખેલ, ગાયનો વાંજાઓ, સ્કેટીંગ રીન્ક ઇત્યાદી રાખેલું છે, જે વરસાદનાં તથા શીયાળાના દીવસોમાં લોકોને ગરમી તથા છાયડામાં ગમત કરવાને કામે લાગે છે. એમાં દાખલ થવાની ફી માણસ દીઠ છ પેનલ લે છે, જે અંદરની ગમતો જોતા કુછ બીસાદમાં નથી એ ઇમારત બાંધવા તથા સણગારવા પછવાડે એક લાખ પૌંડ ખરચ બેઠો હતો બ્લેકપુલની હવા ઘણી સારી અને થંડી છે. હમોને અરધો દીવસ વરસાદ મલ્યો હતો પણ બપોર પછી ઉગાર મલવાથી સઘલું જોવાને બન્યું હતું. એક બીજીગમ ઝુઓલોજીકલ ગારડન છે, જ્યાં જીવતાં જાનવરો, પંખેરાંઓ, સીલો (મછીઓ) તથા મુવેલાં જાનવરોનો પણ સંગ્રહ રાખેલો છે તે જોવા લાયક છે. એ સઘળું જોઈને રાતનાં છ વાગે મેનચેસ્ટર પાછા આવ્યા હતા.

(‘ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન’, સંપા. તોરલ પટેલ, ભોળાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦-માંથી, કેટલાક અંશો)

થાકપુરાણ // મનીષા જોષી

થાક, કુદરતી દશ્યનો

થાક, ઉત્તરાર્ધનો

થાક, પૂર્વાર્ધનો

અને થાક મધ્યનો તો ખરો જ.

બહારગામ જતી વેળા

ઘરની કોઈક ખૂલી રહી ગયેલી બારીમાંથી

ઘરમાં પ્રવેશી ગયેલી કોઈ નોંધારી બિલાડીની જેમ

થાક, ઘર કરી જાય શરીરમાં

એક પછી બીજી સવારનો,

બપોર પછીની સાંજનો,

રાતનો... મળસ્કે પરાણે ઊઘડતી પરોઢનો...

કુમારિકાઓ જમાડો,

વૈદ્ય-હકીમોને બોલાવો

કે પછી ભૂવા ડાકલા વગાડો,

નહીં જાય આ થાક હવે.

રોજેરોજ દાંત ઘસવાનો,

શરીરે સાબુ ચોળવાનો,

કપડાં પહેરવાનો ને કપડાં ઉતારવાનો...

થાક ઊંઘવાનો, થાક જાગતા રહેવાનો,

થાક લખવાનો, થાક નહીં લખવાનો...
 નાનપણમાં મેં દોર્યું હતું એક કુદરતી દૃશ્ય—
 બે પર્વતો વચ્ચેથી ઊગી નીકળતો સૂરજ,
 નીચે ઘાસના મેદાન પર બાંધેલું એક ઘર,
 બાજુમાંથી પસાર થતી એક નદી
 અને નદીમાં તરી રહેલી એક હોડી.
 અને હા, ઉપર આકાશમાં ઊડી રહેલાં થોડાં પક્ષીઓ –
 આ બધું જ હવે મારી એક જર્જરિત નોટબુકમાં અકબંધ છે.
 એ ચિત્રમાં હવે મને દેખાય છે,
 થાકથી સ્થિર થઈ ગયેલું, પક્ષીઓથી ભારેખમ આકાશ
 અને સ્થગિત થઈ ગયેલી એ નદી પાસે બાંધેલા પેલા ઘરમાં
 હું જોઈ શકું છું, એક નોંધારી બિલાડી,
 ચોરપગે પ્રવેશી રહેલી.

થાક, કવિતા લખવાનો

કવિતા લખવાનો થાક અને રોજ સવાર-સાંજ દાંત ઘસવાનો થાક,
 આમ તો બંને સાવ જુદી બાબતો છે, પણ થાક તો ખરો જ ને?
 સવારે ઊઠીને બ્રશ કરતી વખતે અરીસામાં જુઓ તો
 ઊંઘથી લથબથ આંખોનાં ભારે પોપચાં દેખાય,
 અને પછી રાત્રે સૂતા પહેલાં બ્રશ કરતી વખતે
 ફરી અરીસામાં જોવાની હિંમત કરો તો,
 ચહેરા પર કરોળિયાનાં જાળાં બાઝેલાં દેખાય.

જ્યારે કવિતા લખતી વખતે
 સામે જુઓ તો, એક કોરોકટ કાગળ.
 એ ધોળુંધફ આકાશ કે ઊંડી ખીણ
 કે કૂવાનું સુકાયેલું તળ કે ઝેરી ઘાસનું મેદાન...
 કંઈ કળાય જ નહીં.
 કાળા, મરોડદાર અક્ષરો ધીમે ધીમે એ કાગળ પર ટપકે.
 થોડી લીટીઓ લખાય અને પછી અક્ષરો થાકી જાય.
 ઊંચા, લહેરાતા ઘાસના મેદાન પર ઊગેલો સૂરજ દેખાય.
 અને પછી કલમ અટકી જાય.
 અહીંથી આગળ હવે ક્યાં જવું?
 થાક, થાક...અથાક થાક,
 ગાંડો સૂરજ અગ્નિ ઓક્યા કરે,
 પીળા ઘાસનું મેદાન સળગ્યા કરે,
 દાંત ઘસાતા રહે,
 કાગળ પર અક્ષરો ઊપસતા રહે, થાકેલા,
 અને અર્થ,
 કોઈ રાજાએ શિકાર કરીને દીવાલ પર શણગારેલા
 વાઘના ખાલી શરીરમાં ભરેલા ઘાસ જેવા,
 ડોકિયું કરે,
 વાઘના નિર્જીવ, વિકરાળ દાંતમાંથી.

થાક, બપોરની ઊંઘનો

ગઈ કાલે રાત્રે જ્યારે હું ભર ઊંઘમાં હોઈશ ત્યારે
 થોડોક ઝીણો ઝરમર વરસાદ પડ્યો હોવો જોઈએ,
 જમીન તો ખાસ ભીની નથી દેખાતી
 પણ બારી બહાર ઊગેલા આ છોડનાં
 નાનકડાં કૂમળાં પાંદડાં પર
 ક્યાંક-ક્યાંક પાણી અટવાયેલું દેખાય છે.
 આમ તો આજકાલ ઊંઘ બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે
 પણ જ્યારે ઊંઘ આવે ત્યારે એવી આવે કે
 સાત-આઠ કલાકમાં સાત-આઠ દાયકા પસાર થઈ જાય
 અને સવારે આંખ ખૂલે ત્યારે એનો જરાયે ભાર પણ ન વર્તાય.
 ભાર હવે લાગે છે તો માત્ર આ દિવસનો.
 આ ભવ્યાતિભવ્ય દિવસનો.
 હું જ્યાં રહું છું તે વૃદ્ધાશ્રમમાં કામ કરતી આ બાઈ
 રોજ સવારે આવે છે, મારા પલંગની ચાદર બદલવા,
 અને એમ શરૂ થાય છે, એક નવો નકોર, સળ વિનાનો,
 ચોખ્ખોચણાક દિવસ.
 અહીં આખા દિવસમાં સૌથી થકવી દેનારું કામ કંઈ હોય તો,
 એ છે, બપોરની ઊંઘ.
 બપોરે જો સૂઈ ન જાવ તો દિવસ બહુ લાંબો લાગે,
 એટલે સૂવાનો પ્રયત્ન કરું, પણ અપ્રામાણિક,
 કારણ કે જો સાચે જ સૂઈ જઉં તો પછી રાત્રે ઊંઘ ન આવે,
 અને પેલા સાત-આઠ દાયકા,
 અંધારામાં પૂરપાટ દોડી આવતી કોઈ ગાડીની જેમ

કચડી નાખશે તેવો ડર લાગે.

ઊંઘ, અહીંની સૌથી સસ્તી, સરળ અને છતાં સૌથી મુશ્કેલ ચીજ.

ઊંઘમાં સરી પડવાનો ભય અને પછી જાગતા રહેવાનો ભય,

સતત સતાવ્યા કરે,

પડખાં બદલી બદલીને રગદોળાતી ચાદર,

કોઈ હઠીલા યોદ્ધાની જેમ,

આવી જાય છે રોજ સવારે,

ફરી લડવા માટે તૈયાર,

ધોયેલી, સળ વિનાની.

વૃદ્ધાશ્રમની નીરવ બપોરની અશાંતિ અકળાવી નાખે ત્યારે,

હું બોલાવું છું, આ બહાર બેઠેલા ગુટરગુ કરતા હોલાઓને.

હોલાઓની એક હાર, આવીને બેસે છે, મારી બારીએ.

હું હવે એમની સાથે વાતો કરું છું, ભવિષ્યની.

મંત્રમુગ્ધ થઈને મારી વાતો સાંભળી રહેલા હોલાઓ ઊડી જાય તે પહેલાં,

હું સરી પડું છું, ભવિષ્યની એક લાંબી, મીઠી ઊંઘમાં.

હવે મારી ચાદર પર રમી રહેલા હોલા,

ગજવી નાખે છે,

વૃદ્ધાશ્રમની એક નીરવ બપોરની ઊંઘને.

(સમીપે, ૩૯-૪૦માંથી)

રસિક ભૈ, રસો! // યોગેશ જોષી

હજીય જ્યારે જ્યારે એ પરોઠા હાઉસ પાસેથી પસાર થાઉં ત્યારે કોઈક ગ્રાહકનો ધીમો અવાજ સંભળાય – ‘રસિકભૈ, રસો આવવા દો.’ ત્યાં તો રસિકભૈનો અવાજ આવે – ‘આમ ધીમેથી ચાં બોલો? બૂમ પાડો કે રસિકભૈ... રસો!’

પહેલી જ વાર સૌરાષ્ટ્રના એ ગામમાં જવાનું થયેલું. ત્યાં રસિકભૈના પરોઠા-શાકનાં વખાણ સાંભળી પરોઠા હાઉસમાં જ જવાનું વિચાર્યું. વળી, લોજ કરતાં સસ્તુંય પડે. જેટલું ખાય એટલા પૈસા થાય.

‘આવો સાહેબ!’ પરોઠા હાઉસમાં દાખલ થતાં જ કોઈક અવાજે આવકાર્યો. પાંચેક ફૂટ ઊંચાઈ, ઘેરો અવાજ. મોટી આંખો. ગલફોરામાં પાન, ગોળ ચહેરો, શર્ટનાં શરૂઆતનાં બે ત્રણ બટન ખુલ્લાં. એમાંથી પરસેવાથી તરબતર થયેલું ગંજી દેખાય. ત્યાં તો કોઈ ગ્રાહકે બૂમ પાડી, ‘રસિકભૈ, રસો!’ ને તરત જ રસિકભૈએ એક તપેલું ખોલી કડછો ભરીને રસો પેલા ભાઈની ખાલી થઈ ગયેલી રકાબીમાં પીરસ્યો. શાક તો ક્યારનું ખલાસ થઈ ગયેલું. માત્ર રસિકભૈએ આપેલા રસામાં સ્હેજ જ અડકાડી અડકાડી પેલા ભાઈએ એક પરોઠો પૂરો કર્યો ત્યાં તો રસિકભૈ આવ્યા – ‘પરોઠો આપું?’ પહેલાં તો પેલા માણસે ના પાડી. પણ કોને કેટલું ખાવા જોઈએ એની રસિકભૈને ખબર. આથી ફરી પૂછ્યું – ‘પૈસાની ચંત્યા ચાં કરો સો? પરોઠો જોઈતો હોય તો થોડુંક શાક એમનેમ આપું!’ પેલાએ ડોકું ધુણાવ્યું ને રસિકભૈ એક કડછો શાક ને પરોઠો પીરસી ગયા. એક ડીશના શાકના પંચોતેર પૈસા થાય. આથી ઘણાં શાક ઓછું ઓછું ખાય. ખલાસ થવા આવે ત્યારે વિચારે – હજી જો સહેજ રસો હોય તો એકાદ પરોઠો ખાઈ શકાય. મજૂરી કરીને આવ્યાં હોય ને સખત ભૂખ લાગી હોય. બીજે ક્યાંય તો આવો મફત રસો ન મળે. આથી લગભગ બધો જ મજૂર વર્ગ અહીં જમવા આવે. અહીં એમને ‘સાહેબ લોગ’ જેટલો જ આવકાર અને માન પણ મળે. મેલાં ફાટેલાં કપડાં હોય પણ એમનું એક માણસ તરીકેનું મૂલ્ય અહીં જળવાય. જો કોઈ નોકર સ્હેજ ઊંચા સાદે બોલી જાય – ‘આપું સું, ઉતાવળ ચાં કરો સો?’ ત્યાં રસિકભૈ એને ધમકાવે – ‘લ્યા, ઘરાક સાથે આમ વાત કરાય?’

ત્રણેક નોકરો. એક ડીશો ધોવા માટે. એક પાણી તથા ડુંગળી પીરસવા માટે અને એક પરો ઠા-શાક પીરસવા માટે. ‘કારીગર’ પરોઠા તળતો હોય. પરોઠા વણનારો જુદો. રસિકભૈ શાક-ભાત વગેરે ડીશોમાં ભરે, પરોઠા આપે, કોણ કેટલાં પરોઠાં લીધાં, છાશ છે કે નહીં, પાપડ છે કે

નહીં, કોના કેટલા પૈસા થયા – બધું જ એમને યાદ હોય. પૈસા લેવાનું કામ પણ પોતે જ કરે ને પરોઠા-શાક પીરસવામાંય નોકરને મદદ કરે.

‘રસિકભૈ,’ કોઈ નાનો છોકરો ટિફિન આપતાં બોલ્યો ‘ટિફિન ભરી દો.’

‘શાક બોલ, ભઈલા.’

‘તમ તમારે ગમે ઈ નાખી દો.’

‘ના ઈ નોં હાલે. કોનું ટિફિન લેવા આવ્યો સે?’

‘બાબ્તૈનું.’

‘હં, ઈમ બોલ ને, બાબ્તૈને બટેટા નોં ભાવે, ચણ્યાં ભાવે’ કોને શું ભાવે એય રસિકભૈને યાદ હોય!

થોડીક વારમાં મનેય પરોઠા શાક પીરસાયાં.

‘સાહેબ, છાશ?’ ‘ના.’ શરદી રહેતી હોવાથી મેં ના પાડી. પહેલા કોળિયો મોંમાં મૂક્યો ત્યાં તો સીસકારો નીકળી ગયો. આ સાંભળતાં જ રસિકભૈ બોલ્યા, ‘તીખું લાગતું હોય તો સાહેબ, શાકમાં ચમચો દહીં આપું?’ કહી શાકમાં ચમચો દહીં આપી ગયા. બીજા પરોઠા હાઉસમાં આવી રીતે કોઈને ય ‘રસો’ કે ‘દહીં’ ન મળે. પચાસ પૈસાનું દહીં કે છાસ એકસ્ટ્રા લેવું પડે. મારી સામે બેઠેલા માણસ પાસેથી આ બધું જાણ્યું. પછી એ માણસે કહ્યું, ‘બીજા પરોઠા હાઉસમાં જઈ તો કોઈ માન દઈને નો બોલાવે. ગઈ કાલે તો આ પરોઠા હાઉસ બંધ હતું તે બીજે જવું પડ્યું ને રસો માગ્યો તો કહે, ખાવું હોય તો ખાવ નંઈ તો હાલવા માંડો. તે મારે તો ઈંયાં ઝઘડો થઈ ગીયો. પચી માણસ ભેગું થઈ ગ્યું. પણ આંચ તો ઘર જેવું. આગ્રહ કરીને જમાડે. સામેથી પૂછે, ‘રસો જોઈએ? ભાતમાં દહીં આપું?’ પછી તો મેં ઘણીવાર જોયું; રોજના ઘરાક પાસે ક્યારેક પૈસા ન હોય અને એકાદ પરોઠો ઓછો ખાય તો રસિકભૈ આગ્રહ કરીને બીજો પરોઠો આપે ને કહે, ‘આનાં પૈસા નહિ ગણીએ, ચંત્યા કર મા.’ વળી ભાવ પણ બીજા પરોઠા હાઉસ કરતાં ઓછા. અનાજ પણ સારું વાપરવાનું. ક્યારેય જમવામાં કાંકરી કે વાળ ન આવે. વળી જે કોઈ માગવાવાળા આવે એમાંથી ઘરડાં તથા નાનાં બાળકોને અચૂક પરોઠો ને શાક આપે. એક વાર મેં પૂછ્યું, ‘આમ ઘણા બધાને ક્યારેક મફત પરોઠો ને શાક આપો છો તો વકરો ઓછો નથી થતો?’ એણે જવાબ આપ્યો, ‘સાહેબ, આંચ ચાં કમાવા માટે પરોઠા હાઉસ ખોલ્યું સે? બધાને જમાડવા ખોલ્યું સે.’

બે બારણાંવાળી એક મોટા રૂમ જેટલી જ દુકાન. બંને દરવાજાના શટરના હેન્ડલ પર લીંબુ ને બે લીલાં મરચાં લટકાવેલાં. એક દરવાજા પાસે સગડી. ત્યાં પરોઠા તળાય. સગડીમાં તાપ બરાબર રહે એ માટે સગડીના બાકોરામાં પવન આવે એ રીતે એક ટેબલફેન પણ ગોઠવેલો. એ દરવાજામાંથી ગ્રાહકો અંદર જાય. બીજા દરવાજેથી બહાર આવવાનું. હાથ બીજા દરવાજા પાસેની ટાંકીની ચકલી ખોલીને ધોવાના. ચારેક ટેબલો અને ખુરશીને બદલે લાકડાની પાટલીઓ.

મોટા ભાગના ગ્રાહકો તો મજૂર વર્ગ અને કેટલાક સ્કૂટર લઈને આવનારા. ક્યારેક સ્કૂટર પાછળ ‘મેડમ’નેય લાવે. જુદો ફેમિલીઝમ નહિ. સ્કૂટરવાળોય મજૂરો સાથે એક જ ટેબલ પર જમે. અહીં ઢોકળીનું શાક ખૂબ વખણાય. કયા વારે ઢોકળીનું શાક બને એની શોખીનો ખબર રાખે. ઢોકળીનું શાક હોય ત્યારે ભીડ દોઢ ગણી થઈ જાય. આમેય રસિક ભૈના પરોઠા હાઉસ વિષે વાત નીકળે ત્યારે કોઈક તો બોલી જ ઊઠે – ‘ઈંયાં ઢોકળીનું શાક હોય તંઈ તો બાપુ, જામો પડી જાય.’ ‘હોયા!’ ‘અરે, બહબહાટી!’ ગામમાં આવી વાતો મેં ઘણીયવાર સાંભળી છે. પરોઠા હાઉસમાં દાખલ થતાં જ ડાબી બાજુની દીવાલ પર કાચનું માતાજીનું દહેરું. એમાં માતાજીના ફોટા ઉપરાંત બીજાં નાનાં નાનાં દિવાળી કાર્ડ જેવડા ફોટાઓ પણ રાખેલા. ફોટાની આજુબાજુ ઝીણીઝીણી લાઈટોનું તોરણ. રોજ દીવો, અગરબત્તી થાય. ધુમાડાથી ખૂબ મેલી થઈ ગયેલી ભીંતો. ભીંતો પર ઘણાં કેલેન્ડર અને દિવાળી કાર્ડ સુધ્ધાં લગાવેલાં. એટલું જ નહિ, શુક્રવારે પિક્ચરો બદલાય. આથી શુક્રવારનાં છાપાંઓમાં પિક્ચરોની મોટી મોટી જાહેરાતો હોય, એનાંય કટીંગ્ઝ ભીંત પર ચોંટાડેલાં. છત પર બે પંખા. એક તો ખૂબ જૂનો અને મેલો. બીજો ઓછો મેલો. બીજો પંખો સગવડ થતાં પાછળથી નંખાવ્યો હશે. રસિકભૈ તથા બીજા નોકરો સુધ્ધાં પરોઠા હાઉસમાં પ્રવેશે ત્યારે વાંકા વળી પગથિયે હાથ અડકાડી પછી છાતીએ અડકાડે. જાણે મંદિરમાં ન પ્રવેશતા હોય! શરૂઆતમાં જ શાક તથા ભાત, દાળ વગેરે બની જાય. ત્યાર પછી; પરોઠા શરૂ કરતાં પહેલાં દરેક તપેલામાંથી થોડુંક થોડુંક અન્ન લઈ સગડીના સળગતા કોલસાને પીરસી અગ્નિને જમાડે, ત્યાર પછી નોકરો માટે ચા મંગાવવાની ને પરોઠા તળવાનું કામ શરૂ કરવાનું.

લગભગ દરેક વાગ્યાથી જ પરોઠા તળવાનું શરૂ થઈ જાય. દરેક વાગે માત્ર નોકરિયાત વર્ગ જ આવે પણ બાર સાડા પછી તો સખત ભીડ જામે ને કોઈ ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ સર્જાય – એક પરોઠો આવવા દો. સાહેબ, શાક બોલો, કેટલા પૈસા થીયા? છાસ છે? ચાર તરી, તૈણ હાઈંઠ, અડધી વઘારેલો ભાત. દહીં નાખું સાહેબ! ચાલ ચાલી. ડુંગળી આવવા દેજો. રસિકભૈ, રસો. શાક બોલો તમારે. બટાટા કે ચણા? મીક્સ આવવા દો. લ્યા, પાણી આલ સાહેબને. બે પાપડ પેલા ટેબલ પર. ચાર આલી. તૈણ છાશ જવા દો હાલો, હાલો ઝપાટે; બસ તમારી બે કલાકની નોકરી સે. હાલ પેલું ટેબલ સાફ કરી દે, જલ્દી રસિકભૈ ઢોકળી! રસિકભૈ, પાપડ! રસિકભૈ, અડધી ભાત! રસિકભૈ, પરોઠો! રસિકભૈ, રસો! – અંદર તો આવું ચાલતું હોય ને બહાર લાઈનમાંથીય અવાજો આવે, રસિકભૈ, ચેટલી વાર સે? બસ, હવે ઘડી ખમો ભઈલા, બેહાડી દઉં. રસિકભૈ આમ કામમાં ગળાબૂડ ડૂબેલા હોય. ગલોફામાં માવો તો હોય જ. ખલાસ થાય કે તરત જ મંગાવે – જા, આપણો માવો લઈ આવ. પણ હા, ચાલુ પરોઠા હાઉસે બીડી ક્યારેય ન પીવે. નોકરોનેય જમવા ઉપરાંત બે ટાઈમ ચા-પાન પણ દેવાનાં. નોકર-માલિક જેવા સંબંધ જ નહિ. જાણે બધાં એક જ ઘરનાં સભ્યો!

એક વાર હું જમતો હતો ત્યાં નાનાં નાનાં દશ-પંદર ટાબરિયાનું ટોળું આવ્યું. મજૂરવર્ગનાં જ છોકરાંઓ. કેટલાંકે તો માત્ર ફાટેલી ચઢી જ પહેરેલી. એ છોકરાં હાથ ધોવા માટેના પાણીની ટાંકીની ચકલી ખોલીને બેય હાથે ખોબો કરી પાણી પીવા લાગ્યાં અને વહેલા પાણી પીવા માટે અંદરોઅંદર ઝઘડવા લાગ્યાં. કલબલાટ કરી મૂક્યો. ‘ઘોંઘાટ બંધ કરો,’ કોક નોકર બોલી ઊઠ્યો, ‘જાઓ અહીંથી, પાણી નથી પીવાનું.’ ત્યાં જ રસિકભૈ બોલી ઊઠ્યા, લ્યા, લોકો પરબું બંધાવે સે.’ અને પાણી પીરસનારા નોકરને કહ્યું – ‘જા, બધાંને ગ્લાસમાં પીવાનું પાણી પા.’ ‘રસિકભૈ’, પેલો નોકર બોલ્યો, ‘આ તો હાંજે નળ નથી આવવાના એટલે.’, ‘તે હાંજે નળ નહિ આવે તો પરોઠા-શાક બંધ રહેશે એ જ કે બીજું?’ ગામમાં પાણીનો સખત ત્રાસ. ઘણીય વાર પાણી ન આવે એથી ‘પરોઠા-શાક’ની દુકાન બંધ રહે.

હું હંમેશાં જોતો આવ્યું છું – રસિકભૈ પોતાની જાતને અતિશય કામમાં હંમેશાં ડૂબેલી રાખે, ક્યારેક નળ ન આવ્યા હોય અને પરોઠા-શાક ‘બંધ’ હોય ત્યારે બે દરવાજામાંથી એકનું શટર પૂરેપૂરું બંધ કર્યું હોય અને બીજું શટર અડધું જ બંધ કર્યું હોય, અંદર રસિકભૈ બેઠા હોય! સાવ એકલા! ગલોફામાં, કાયો દેશી હીરામોતી-વાળો ‘માવો’ હોય ને હાથમાં ત્રીસ નંબર. સાંજે આજુબાજુની બધી દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હોય ત્યાર પછીયે ઘણીવાર મેં જોયું છે, રસિકભૈ સાવ એકલા બેઠા હોય. એક શટર અડધું ખુલ્લું હોય ને બીજું બંધ. એક વાર તો મારાથી પુછાઈ ગયું – ‘કાં રસિકભૈ, આમ સાવ એકલા બેઠા છો?’

‘બ...સ..’ મોંમાંથી ‘માવા’ની વાસવાળો એક નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો ને એ ચૂપ થઈ ગયા. મેં ફરીથી પૂછ્યું, ‘કાંઈ બની ગયું?’

‘ના... રે!’

‘તો કેમ આમ સાવ એકલા?’

‘અમથો.’ ને ફરી નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો. એ પછી ક્યારેય મેં ફરીથી કશુંય પૂછ્યું નથી. પણ જ્યારે જ્યારે રસિકભૈને અતિશય કામમાં ગળાબૂડ ડૂબેલા જોઉં ત્યારે થાય કે પોતાની જાતને આમ કામમાં ડૂબેલી રાખવી પડતી હશે?

એવું તો શું બન્યું હશે? ન જાને?

(વિશ્વમાનવ : ઓગસ્ટ ૧૯૮૨; અહીં ‘અમર રેખાચિત્રો’, ૨૦૦૦માંથી)

એક ઉંદારને વાત્તાહા (એક ઉંદરની વાર્તા)

સંકલન : માનસિંગ કમચીભાઈ ચૌધરી

મૂળ બોલીમાં વાર્તાનો આરંભનો ખંડ:

[એક ઉંદારને વાત્તાહા

એક ગડીહી હોતની. તે નાકડે હલગાવીન ચૂના પાંહી રોટના કૂજતિની. તિયા એક ઉંદાર વાડી વાડી જાતનો. ઉંદાર વાડી વાડી જાતનો તિયા પાગામાં કાંતો ખૂંચી રઅયો. એટલે ઉંદાર પાગ ઊંચો કરીન રોટના કૂજતિની ત્યેગડીહી પાહિ આવો. ઉંદાર કઅતો હા, ગડેહે ગડેહે માઆરે પાગામાં કાંતો ખૂંચી રઅયો હા; કાઢી આપની. ગજડેહે કાંતો કાડીન ચૂનામાં નાખી દેદો. કાંતો બલી ગો. ઉંદાર કઅતો હા, ગડેહે ગડેહે માઆરે કાંતો નાવ. ગડીહી કઅતી હા કાંતો તે મયે ચૂનામાં નાખી દેદો કાંઆથો આપઅ. ઉંદાર કઅતો હા,

માઆરે કાંતે જ જૂજે

ની તે તારો રોટનો જ નેજાહી.]

એક ઉંદરની વાર્તા

એક દાદી હતી. તે લાકડાં સળગાવીને ચૂલા ઉપર રોટલા શેકતી હતી. ત્યારે એક ઉંદર ઊભી વાડે વાડે થઈને જતો હતો. ઉંદર ઊભી વાડે વાડે જતો હતો ત્યારે તેને પગમાં કાંતો વાગ્યો. એટલે ઉંદર પગ ઊંચો કરીને રોટલા ઘડતી દાદી પાસે આવ્યો. ઉંદર કહે છે દાદી દાદી મારા પગમાં કાંતો વાગ્યો છે તે કાઢી આપને. દાદીએ કાંતો કાઢીને ચૂલામાં નાખી દીધો. કાંતો બળી ગયો. ઉંદર કહે છે, દાદી દાદી મારો કાંતો લાવ. દાદી કહે છે મેં તો કાંતો ચૂલામાં નાખી દીધો ક્યાંથી આપું? ઉંદર કહે છે

મારો કાંતો જ જોઈએ

નહીં તો તારો રોટલો જ લઈ જઈશ.

ઉંદર દાદીનો રોટલો લઈને જતો રહે છે. રોટલો લઈને જાય છે... જાય છે ત્યારે ઉંદરને રસ્તામાં એક દાદા મળી જાય છે. દાદા હળ વડે ખેતર ખેડયા કરતા હતા. ઉંદર કહે છે દાદા દાદા આ રોટલો પકડો. હું ખેતર ખેડું છું. ઉંદર હળ વડે ખેતર ખેડે છે પછી આવે છે. લો તમારું હળ ને લાવો મારો રોટલો. દાદા કહે છે હું ભૂખ્યો થયેલો એટલે રોટલો ખાય ગયો. ઉંદર કહે છે દાદા મને રોટલો જોઈએ જ. રોટલો હવે તો નહીં મળે. એટલે ઉંદર કહે છે.

મારો રોટલો જ જોઈએ

નહીં તો તારું કુહૂનઅ(હળ) જ લઈ જઈશ.

ઉંદર દાદાનું કુહૂનું લઈને જતો રહે છે. ઉંદર કુહૂનું લઈને જાય છે... જાય છે ત્યારે ઉંદરને રસ્તામાં એક કુંભાર મળી જાય છે. કુંભાર ડિંગલા-લાકડી વડે માટી ખોદતો હોય છે.

એટલે ઉંદર કહે છે કુંભારને. લે આ કુહૂનું માટી ખોદી લે. માટી ખોદતાં ખોદતાં કુંભારથી કુહૂનું ભાંગી જાય છે. ઉંદર કહે છે લાવ મારું કુહૂનું. કુંભાર કહે છે કે કુહૂનું ભાંગી ગયું તે ક્યાંથી આપું? એટલે ઉંદર કહે છે

મારું કુહૂનું જ જોઈએ

નહીં તો તારી હાંડલી જ લઈ જઈશ.

ઉંદર કુંભારની હાંડલી લઈને જતો રહે છે. ઉંદર હાંડલી લઈને જાય છે... જાય છે ત્યારે ઉંદરને રસ્તામાં એક ભરવાડ મળી જાય છે. ભરવાડ ખાખરાનાં પાંદડાનો પરિયો બનાવીને ભેંશ દોઢા કરતો હતો. એટલે ઉંદર કહે છે ભરવાડને, લે હું તને હાંડલી આપું છું તેમાં તું દોહી લે. ભરવાડ હાંડલી લઈને દોહે છે. એટલામાં ભેંશ પાટુ મારીને હાંડલી ફોડી નાખે છે ભરવાડને ઉંદર કહે છે લાવ મારી હાંડલી. ભરવાડ કહે છે હાંડલી ભાંગી ગઈ તે ક્યાંથી આપું? એટલે ઉંદર કહે છે.

મારી હાંડલી જ જોઈએ

નહીં તો તારી પાડલી જ લઈ જઈશ.

ઉંદર ભરવાડની પાડલી (ભેંશ) લઈને જતો રહે છે. પાડલી લઈને જાય છે... જાય છે... ત્યારે ઉંદરને રસ્તામાં લગ્નવાળા જાનૈયાઓ મળી જાય છે. જાનવાળા ડોવળો વગાડીને નાચ્યાં કરતાં હતાં. ત્યાં જઈને ઉંદર કહે છે, આ પાડલી(ભેંશ) પકડો, હું ડોવળો વગાડીને બધાને નચાડું. ઉંદર ડોવળો વગાડીને બધાને બરાબર નચાડે છે. ઉંદર થોડીવારમાં આવીને પાડલી પાછી માંગે છે. લગ્નવાળા તો પાડલી શેકીને ખાય ગયેલા. લગ્નવાળા કહે છે પાડલી તો હવે ક્યાંથી આપીએ? એટલે ઉંદર કહે છે.

મારી પાડલી જ જોઈએ

નહીં તો તારી નાડલી(કન્યા) જ લઈ જઈશ.

ઉંદર લગ્નવાળાની કન્યા લઈને જતો રહે છે. એટલે પછી ઉંદર ગીત ગાય છે.

કાંટલો (કાંટો) આપીને રોટલો લાવ્યો તામાજ તુરુહુરુ... તામાજ તુરુહુરુ

રોટલો આપીને કુહૂનું લાવ્યો તામાજ તુરુહુરુ... તામાજ તુરુહુરુ

કુહૂનું આપીને હાંડલી લાવ્યો તામાજ તુરુહુરુ... તામાજ તુરુહુરુ

હાંડલી આપીને પાડલી લાવ્યો તામાજ તુરુહુરુ... તામાજ તુરુહુરુ

પાડલી આપીને નાડલી લાવ્યો તામાજ તુરુહુરુ... તામાજ તુરુહુરુ

Thin Ink Illustrations by Alfred Basha

જીવતર એક બગાસું // સુભાષ શાહ

ખાલી ખાલી હસવાનું ને સાચાં આ બે આંસુ,
નભને કેવું કોચ્યું તેં કે બાર માસ ચોમાસું.

એકલતાના અડાબીડમાં એવો તો અટવાયો;
કે આમ ફરું તો દિશા નડે ને આમ ફરું તો પાસું.

દીવાલ ક્યાં છે? બારી ક્યાં છે? ક્યાં છે ઉપર-નીચે?
અંદર જેવું છે જ નહીં ત્યાં દરવાજો શું વાસું?

આમ કરો કે તેમ કરો કે ખેડો સાત સમંદર;
મઝા વગરનું કંઈ પણ કરવું, ખતરનાક છે ખાસું.

ઘણું કર્યું કે કશું કર્યું ના; ખરું કહું થાક્યો છું;
લાંબી એવી તાણું જાણે જીવતર એક બગાસું.

(ગુજરાતી કાવ્યચયન, ૧૯૯૧)

સહજતા અને સ્વાભાવિકતાનો રસ // વિજય શાસ્ત્રી

['હારોહાર' (વાર્તાસંગ્રહ) : ઊજમશી પરમાર, પ્રકાશક: હર્ષ પ્રકાશન, મહાલક્ષ્મી ચાર રસ્તા, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭, ૨૦૧૫. પૃષ્ઠ ૨૦૮, રૂ. ૧૭૦.]

ઊજમશી પરમાર છેલ્લા ચારેક દાયકાથી વાર્તાલેખનક્ષેત્રે સક્રિય છે. તેમના આ સંગ્રહમાં કુલ ત્રીસ રચનાઓ ગ્રંથ-સ્થ થઈ છે. વાર્તાક્ષમ કથાબીજની ઓળખ અને સક્ષમ કથનકળા એમની રચનાઓને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. પ્રથમ કૃતિ 'હારોહાર'- જેના પરથી સંગ્રહને નામ અપાયું છે તે-માં પચાસની ઉંમરે પહોંચી ચૂકેલા હરિલાલની લગ્નઝંખનાને વળ ચડાવતી ઘટનાઓ એક પછી એક ગૂંથાઈ છે તે સામિપ્રાય બની છે કેમ કે એકલદોકલ ઘટનાથી સંવેદના ઘૂંટાતી નથી. લાગણીઓને વળ પર વળ ચડાવતા જઈ પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડવાની રીતિ ઊજમશીભાઈની વાર્તાકળામાં નોંધને પાત્ર બને છે. વળી ગામડાના પરિસરમાં જીવતાં પાત્રોના જીવનમાં ક્યાંય, (આ કે બીજી વાર્તાઓમાં પણ) અતિરંજિતતાનો અંશ નિરૂપાયો નથી. સહજતા અને સ્વાભાવિકતાના સ્તરે જ સાદાન્ત નિરૂપણ કરવું સહેલું નથી.

'રઝળપાટ' નારીચરિત્રના સંકુલ અને અટપટા પ્રદેશોને ઉજાગર કરે છે. આમ છતાં ગુજરાતી વિવેચનામાં રૂઢ અને તેથી લપટો પડી ગયેલો શબ્દ નારીચેતના આ રચના માટે પ્રયોજવાનું પસંદ થાય એમ નથી કેમ કે બૈરાંછોકરાંવાળા મદનને પોતાની પોતાની માયામાં સપડાવી પરબવાળી બાઈ બધું પડતું મેલીને મદન સાથે ચાલી નીકળે અને થોડા જ વખતમાં તેમની વચ્ચે મોટો ઝઘડો થાય પછી એક દિવસ આ મદન તેને જીવતી સળગાવી દે ત્યારે આ બાઈના મરણોન્મુખ ઉદ્ગારો છે : 'આદમી રઝળપાટ કરે તો ઈ આદમને જોવાસમજવાનું છે, પણ બાઈમાણાને રઝળપાટ કરી કયે ભવ આરો આવવાનો?' (પૃ. ૧૮). આમ મદનનો આરોપ પોતાના માથે ઓઢી લઈને તે મદનને છૂટો કરી દે છે એ હૃદયપરિવર્તનની કથામાં મજા એ છે કે કશું એકાએક કે અણધાર્યું બનતું નથી. પાત્ર જે રીતે આલોખાયું છે એ રીત જ આખી વાતને સહજ, સ્વાભાવિક અને તેથી પ્રતીતિકર બનાવે છે. વાર્તાકાર ઊજમશી પરમારની આ, સહજતાને ન છોડતી રીતિ વિશેષ નોંધને પાત્ર છે.

‘પણ તારી વાત જુદી, તારા ખોયડા હેઠળ મારું ઘર મંડાવાનું હતું ને તું મારો વેપલો કરવાની હદ પોગી ગ્યો!’ (પૃ. ૩૨). આ શબ્દો છે ‘કવળી’ વાર્તાની નાયિકા કવળીના. ઘરભંગ થયેલો અમરત કવળીને મેળવવા મથે છે, મેળવેય છે પણ અજાણ્યા પરપુરુષો ઘરમાં લાવી કવળીના દેહનો વિક્રય કરાવે છે ત્યારે કવળી રણચંડી બની અમરતને ભોંય ભેગો કરી બહાર નીકળી જાય છે. અમરત અને કવળીના પરસ્પર માટેના વિરોધી મનોભાવોનું સંનિધિકરણ અને વર્ણનો વાર્તારસને ઘટ્ટ બનાવે છે. વાર્તાના અંતભાગે ડચકાં ખાતાં ફાનસ અને અમરતનું સંનિધિકરણ સરસ પ્રતીકાત્મકતા ઉપસાવે છે.

‘કહેવું હતું પણ...’ એ સંબંધોના ગુંચવાયેલા તાણાવાણામાં પાંગરતા સ્ત્રીના માતૃત્વની કથા છે. ચમનના બાપ ગલાલમાસી સાથે અવૈધ સંબંધ ધરાવે છે. પરિણામે તેનો પેટનો જણ્યો જીવરામ પણ તેની સામું જોતો નથી. પણ ગલાલમાસી ચમનને પેટના જણ્યાથી અદકો રાખે છે. સગી મા ન હોવા છતાં સગી માથી વિશેષ એવાં ગલાલમાસીની મૂર્તિ વાચકની આંખ સામે તેજસ્વીપણે ઝળહળી રહે છે. ભૂતકાળમાં સાચું બોલવું મોકૂફ રાખવું પડેલું તેનો ચચરાટ જશવંત શાકભાજીનો સાચો ભાવ શાંતાબહેનને જણાવી દઈ (શાકવાળાની નારાજગી વેઠ્યા છતાં) શાંતિથી નીંદર માણી શકે એવું ઘટનાવિધાન નાટ્યાત્મક છે. એ માટે ‘પાછું વળી ગયું સાચ’ વાર્તા વાંચવી રહી. ‘સાંઢ’ વાર્તામાં જાતીય આવેગથી પીડાતા પાત્રની વાત બોલકી બની જતી લાગે છે.

‘ઘંટીનું પડ’ વાર્તામાં સાસુ પાર્વતીબાના પાત્રનું આલેખન તેમનાં વાણી અને વર્તન દ્વારા થયું છે. દીકરાવહુની તરફેણ કરતાં પાર્વતીબાનાં વાક્યો ખરેખર તેમનો વિરોધ કરનારાં છે એ પ્રયુક્તિ વાચકને જણાવે છે. એકસાથે બે અર્થો આપતી વાક્યધારા થોડો વિસ્તાર વહોરીને પણ જાણવા-માણવા જેવી છે.

‘ઘણુંય ના બોલવું હોય, પણ માનો જીવ છે ને, આપણેય સમજીએ છીએ કે કાયમની ભાગદોડની જિંદગીથી છોકરો કંટાળ્યો હોય, થોડાક દિવસેય વાતાવરણફેર થાય તો તને બહુ સારું લાગે, પણ હવે એ એકલો તો ક્યાંય જાય નહીં, સુધાય ભેગી જાય જ ને! મારે પંદરવીસ દિવસ ઘરમાં શું એકલાં એકલાં ધૂણવાનું?’ (પૃ. ૬૭).

‘આવાં’ પાર્વતીબા જ્યારે જ્યારે પ્રવાસનું ઉપાસણ (?) થાય ત્યારે દરેક વખતે કાંઈ ને કાંઈ વાંધાવચકા કાઢીને દીકરાવહુનું પ્રવાસે જવાનું ખોરંભે પાડી દેતાં એ સંદર્ભે વાર્તાનું શીર્ષક ‘ઘંટીનું પડ’ અર્થવિસ્તાર સાધતું જાય છે. વાર્તાનું અંતિમ વાક્ય ‘હવે એનો જમાનો જતો રહ્યો.’ (પૃ. ૭૧) સાચી ઘંટીના પડ માટે બંધબેસતું થાય છે પણ સુધા પૂછે છે તેમ ‘ખરેખર જતો રહ્યો’માં જમાનો હજુ ચાલુ જ છે-ની અર્થવત્તા વાર્તાક્ષમ બની રહે છે. સુધાનું પાત્ર વાચકનો પૂરો સમભાવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પૂર્વપતિના મૃત્યુ પ્રસંગે અંતરમાં વૈધવ્ય ધારણ કરતી હુલાસનું પાત્ર પણ કાબિલેતારીફ છે. તૂટેલા સંબંધ જોડવાની દાનત હોય તો બધું શક્ય છે. દાનત ન હોય તો સંજોગો પણ સાથ આપી શકતા નથી એ વાત ‘વાડ’ વાર્તામાં જેને આવવું જ હોય ઈના કાજે તો દહ ડગલાં છેટું જ ખોડીબારું...!’ (પૃ. ૮૬) જવલકાકીના વાક્યમાં સબળ પ્રતીક બની રહે છે. ‘ઘંટીનું પડ’ વાર્તાના થીમને મળતું આવે એવું કથાવસ્તુ ‘નવો અધ્યાય’માં પણ વાચક જોઈ શકશે. ઊજમશીભાઈ બનાવટી ભાવનાત્મકતાને સ્વીકારતા નથી એની સામે કટુ વાસ્તવિકતાનું ચિત્ર આલેખી શકે છે. જે કદાચ તેમની હેડીના અન્ય વાર્તાકારોથી તેમને જુદા પાડે એવું લક્ષણ ગણી શકાય. ‘ઘોળા ધરમે’ની નાયિકાની ખુમારી પણ વાચકહૃદયને સ્પર્શી જાય તેવા પ્રસંગવિધાન થકી આલેખાઈ છે. ખુમારીની કથાઓમાં ‘આટલી અમથી વાત’ પણ આસાનીથી ઉમેરી શકાય. ‘વયા જવાનો વખત’ મનજીમાસાના અણધાર્યા મરણથી સરસ એકાંકી બને તેવી રચના છે. ‘ખાલી ખોયું’માં પોતાનું બાળક ગુમાવનાર દંપતીની કથા વેદનાને પ્રસંગો વડે આવિષ્કૃત કરે છે. ‘તરફડાટ’માં પત્ની હૂંફવંચિત પતિ મરણ ઇચ્છે ત્યારે બોલાતું વાક્ય સમગ્ર રચનાને ‘વાર્તા’ બનાવે છે. ક્યારેક આવા એકાદ વાક્યમાં જ ‘વાર્તા’ પ્રગટી રહેતી હોય છે. એ પણ આસ્વાદ્ય પ્રયુક્તિ ગણાય. એ વાક્ય છે ‘લેલા લેલા થઈ જાશું લાકડાભેગી, ઠઠરતાં (કે થથરતાં? રહેતાં હાડકાંને પછી તો શું કામને ગરમાવો નો મળે?’ (પૃ. ૧૭૮)

તળપદા ગ્રામસમાજની બોલી, નાટ્યોચિત સંવાદો, વાતાવરણને વિવિધ વાનાંથી ઘૂંટવાની આવડત અને સંવેદનાનાં એકથી વધુ સ્તરને શબ્દ માધ્યમમાં પરોવવાની સૂઝ ઊજમશીભાઈની આ વાર્તાઓને ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવે છે.

(૫૨૫, જૂન ૨૦૧૭)

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks) નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org અને <https://ekatra.pressbooks.pub> પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્રપુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર - જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર - રાવજી પટેલ

અમૃતા - રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે - સુરેશ જોશી

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ - ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ - નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ - કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા - પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું - ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું - મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી - ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ - નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી - કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? - લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ - મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ - પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત - નર્મદ

બારી બહાર - પ્રહલાદ પારેખ

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’

નિરંજન ભગતે જેમને ગુજરાતીના સૌથી મોટા કળાકાર કવિ કહ્યા છે અને સુન્દરમે જેમની કવિતાને કાવ્યકળાની શિશિરમાં પહેલો વસંતવિજય કહી છે — તે કાન્ત ઉપનામ વાળા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (જ. ૨૦ નવે. ૧૮૬૭ — અવ. ૧૬ માર્ચ ૧૯૨૩) આપણા એક ઉત્તમ સર્જક છે. નાટ્યગુણવાળાં અને પાત્ર-ઉર્મિની ઉત્કટતાવાળાં ખંડકાવ્યોથી એમણે નવીન કાવ્ય-સ્વરૂપ સરજ્યું ને શક્તિમંત તથા વિવિધ છંદોની સુઘડતા અને મધુરતાવાળી ચિરસ્મરણીય કૃતિઓ આપી. એવાં જ સુઘડ-મધુર સોનેટકાવ્યો અને માત્રામેળી કાવ્યો રચ્યાં. કવિતા ઉપરાંત એમણે નાટક, વાર્તા, શિક્ષણ, અનુવાદ, વગેરે સ્વરૂપોમાં પણ લેખનકાર્ય કરેલું. એમનાં ૧૪ જેટલાં પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં છે.

કાન્ત એક તીવ્ર સંવેદનશીલ ચિંતક પણ હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર અને પછી ત્યાગ એમના જીવનની માનસિક-સામાજિક પરિતાપવાળી ઘટના હતી. પૂર્વાલાપ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો તે જ દિવસે કાશ્મીરના પ્રવાસથી પાછા વળતાં ટ્રેનમાં એમનું અવસાન થયું.

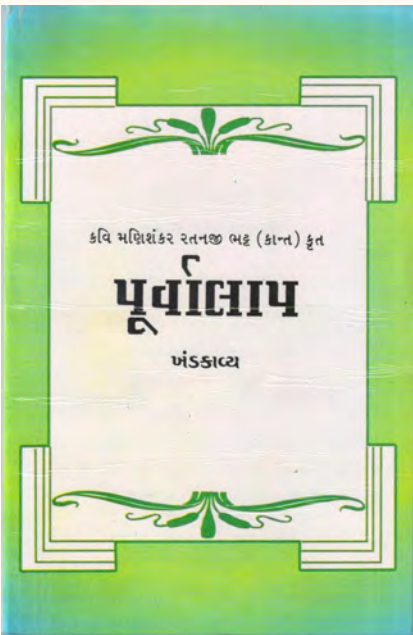

‘પૂર્વાલાપ’

‘પૂર્વાલાપ’ની ૧૦૦ ઉપરાંત કૃતિઓમાં ખંડકાવ્યો જેવી કેટલીક દીર્ઘ છંદ-રચનાઓ છે જેમાં અતિજ્ઞાન, વસંતવિજય, ચક્રવાકમિથુન કાન્તની જ નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાની સર્વોત્તમ ખંડકાવ્ય-કૃતિઓ છે. ઉપહાર જેવી સઘન સોનેટ રચનાઓ તથા સાગર અને શશી જેવી સુંદર ગીતમય માત્રામેળી રચનાઓ છે. સુમધુર અને સ્નાયુબદ્ધ છંદવિન્યાસ, સહજ પ્રાસની શિલ્પરચના, ભાવ-અનુસાર પલટાતા વિવિધ છંદોનું સંયોજન તથા ચિંતન અને ઉર્મિની સંયુક્ત પ્રભાવકતા — કાન્તની કવિતાની આગવી ઓળખ છે. એમની શક્તિઓ સર્વ કાવ્યોમાં એકસરખી ઊંચાઈએ રહી નથી છતાં ભાવની આર્દ્રતા અને અભિવ્યક્તિની સફાઈ તો એમાં જોવા મળે છે.

પહેલા કાવ્યથી જ વાચકને આકર્ષી લેતી આ કવિતામાં પ્રવેશવા હાર્દિક નિમંત્રણ....

<https://ekatra.pressbooks.pub/purvalap/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.